

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Grote Oorlog in de schone letteren: Het beeld van de Eerste Wereldoorlog in Nederlandse oorlogsromans

Boonacker, Jasmijn

Citation

Boonacker, J. (2021). *De Grote Oorlog in de schone letteren: Het beeld van de Eerste Wereldoorlog in Nederlandse oorlogsromans*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3246785>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De Grote Oorlog in de schone letteren
Het beeld van de Eerste Wereldoorlog in Nederlandse oorlogsromans

Jasmijn Boonacker

S1789570

j.j.boonacker@umail.leidenuniv.nl

MA Eindwerkstuk Geschiedenis

MA History – Politics, Culture and National Identities

Huizingastraat 4, 2313 PW Leiden

20 ECTS

Dennis Bos

03-11-2021

Woorden: 21997

Inhoudsopgave

Inleiding	3
<i>Historiografie.....</i>	4
<i>Bronnen.....</i>	7
<i>Opbouw.....</i>	7
Hoofdstuk 1: De burger in soldatenkleren	9
<i>Held op sokken.....</i>	9
<i>Hopeloze romantici.....</i>	13
<i>Morele worstelingen.....</i>	15
<i>Helden van het socialisme.....</i>	19
<i>Conclusie.....</i>	21
Hoofdstuk 2: Kanonnenvlees	22
<i>Nederlandse mobilisatieproblematiek.....</i>	22
<i>De slaafse massa.....</i>	23
<i>Met eigen ogen gezien.....</i>	26
<i>Zedelijk verval.....</i>	37
<i>Hoop voor de dag van morgen.....</i>	39
<i>Conclusie.....</i>	40
Hoofdstuk 3: Het vaderland	41
<i>Vaderlandsliefde.....</i>	41
<i>De vijand.....</i>	45
<i>De dame in nood.....</i>	48
<i>Conclusie.....</i>	50
Hoofdstuk 4: De dreigende wolk uit het westen.....	52
<i>Oorlogsangst.....</i>	52
<i>Conclusie.....</i>	55
Conclusie.....	57
Bibliografie	61
<i>Romans.....</i>	61
<i>Periodieken.....</i>	61
<i>Literatuur.....</i>	62
<i>Websites.....</i>	63

Inleiding

In de zomer van 1914 besloot de Nederlandse overheid zo snel mogelijk over te gaan tot volledige mobilisatie van militia en landweer, niet om zoals zijn buurlanden ten strijde te trekken, maar om de afgekondigde neutraliteit te beschermen. Mobilisatieoproepen werden door het hele land op openbare gebouwen geplakt en niet veel later luidden de kerkklokken. In alle uithoeken van Nederland wisten de burgers dat een oorlog op de loer lag en dat het vaderland zijn soldaten opriep. ‘Van verre, van over de daken der huizen klonk de muziek van een regiment soldaten op marsch’, zo beschrijft Henri van Booven in zijn oorlogsroman *De scheiding* (1919) het vertrek van de Nederlandse soldaten. ‘Krijgsmuziek was het, en klonk zoo vredig en ver, als een belofte van louter onbezorgdheid, en feest en genucht, het gaf een gevoel ook als een geruststelling.’ Om niet hetzelfde lot als de Belgen te ondergaan stond het Nederlandse leger gedurende de gehele oorlogsperiode paraat om ongewenste indringers buiten de deur te houden: ‘Niets zou deren zoolang er soldaten waren om te beschutten, soldaten in uniformen met vroolijk blinken van zon in koperwerk, en glimmend gepoetste wapens, en tuig van paarden, met al dat indrukwekkende, toch vertrouwelijke van gelijkmatige stappen, juist in de maat, van vele duizenden schoenen der vaderlandsche soldaten, met hunne trouwhartige, gebruide gezichten.’¹ De Nederlandse overheid zette tussen 1914 en 1918 alles op alles om aan de Eerste Wereldoorlog te ontkomen.²

Omdat Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal was, is lang gedacht dat de oorlog daarmee ook volledig aan de Nederlanders voorbij was gegaan. De veronderstelling was dat ‘Nederland vredig voortdutte achter zijn dijken terwijl de rest van Europa de twintigste eeuw op bloedige wijze inluidde’.³ De geschiedschrijving over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog stond in de schaduw van de Duitse bezettingsperiode tijdens de Tweede Wereldoorlog, wat ertoe heeft geleid dat deze geschiedschrijving lange tijd is verwaarloosd.⁴ In de afgelopen twee decennia wordt de veronderstelde mentale en culturele isolatie van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog ter discussie gesteld. Neutraliteit, zo blijkt uit reeds gedane studies, was geen voorwaarde voor onwetendheid over de oorlog die zich elders in Europa voltrok.

¹ Henri van Booven, *De scheiding* (Amsterdam 1919) 35-36.

² Paul Moeyes, *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 45-62.

³ Moeyes, *Buiten schot*, 7.

⁴ Conny Kristel, *De oorlog van anderen: Nederlanders en oorlogsgeweld 1914-1918* (Amsterdam 2016) 10.

Historiografie

In 2001 publiceerde Paul Moeyes het eerste overzichtswerk over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog: *Buiten schot*. Hierin betoogt hij dat Nederland de oorlog misschien wel wilde negeren, ‘maar de oorlog Nederland niet’.⁵ In 2006 publiceerde Maartje Abbenhuis een tweede overzichtswerk, *The art of staying neutral*, waarin zij aantoonde dat de periode tussen 1914 en 1918 in Nederland getekend was door de mobilisatie van zowel het nationale leger als de zeemacht, die gepaard ging met een angst voor een mogelijke invasie en schending van de neutraliteit.⁶ Uit beide werken wordt onmiskenbaar duidelijk hoe de Eerste Wereldoorlog op talloze wijzen ook op neutraal Nederland zijn stempel drukt.

Aanvankelijk draaide het historisch onderzoek naar Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog voornamelijk om diplomatieke, politieke en economische aspecten. De afgelopen jaren verschenen echter steeds meer studies waarin ook sociale en culturele aspecten van de oorlog werden onderzocht.⁷ Binnen deze studies naar de culturele geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in Nederland is toenemende interesse te zien voor beeldvorming van de Nederlandse burger over de oorlog. Beeldvorming tijdens de Eerste Wereldoorlog was al langer een belangrijk thema op internationaal gebied. Zo publiceerde Paul Fussell al in 1975 het beroemde werk *The Great War and modern memory*, een studie naar literatuur die het trauma en de tragedie van de Eerste Wereldoorlog beschrijft.⁸ Samuel Hynes schreef in 1992 *A War imagined*, waarin Hynes de cultuur van naoorlogs Groot-Brittannië analyseert en aantoonde welk beeld zich van de oorlog in deze jaren ontwikkelde.⁹ Jay Winter volgde in 1995 met *Sites of memory, sites of mourning*, waarin hij het collectieve geheugen van de Eerste Wereldoorlog in de grote oorlogvoerende landen Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk in kaart brengt.¹⁰ In 2005 publiceerde Winter ten slotte *Remembering the War*, een werk waarin hij zich buigt over de zogenaamde *memory boom* van de Eerste Wereldoorlog en zijn vele slachtoffers.¹¹

⁵ Moeyes, *Buiten schot*, 8.

⁶ Maartje Abbenhuis, *The Art of staying neutral: The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 17.

⁷ Voorbeelden van culturele en sociale studies over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog: Ewoud Kieft, *Tot de oorlog bekeerd. Religieuze radicalisering van West-Europa, 1870-1918* (Utrecht 2011); Marjet Brolsma, ‘*Het humanitaire moment*’: *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een regeneratie van de Europese cultuur (1914-1930)* (Hilversum 2016).

⁸ Paul Fussell, *The Great War and modern memory* (Oxford 1975).

⁹ Samuel Hynes, *A war imagined: the First World War and English culture* (New York 1992).

¹⁰ Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning: the Great War in European Cultural History* (Cambridge 1995).

¹¹ Jay Winter, *Remembering the War: the Great War between memory and history in the 20th century* (New Haven 2005).

De reeds gedane studies naar Nederlandse beeldvorming over de Eerste Wereldoorlog tonen aan dat burgers in neutraal Nederland, net als burgers in oorlogvoerende landen, een beeld vormden over de oorlog. In 2006 publiceerde Ismee Tames *Oorlog voor onze gedachten* waarin zij aantoonde dat er in Nederland sprake was van een zogenaamde culturele mobilisatie, waarin de Nederlandse elite zich actief bezighield met de oorlog en een beeld vormde over wat zich aan het front voltrok.¹² In 2007 richtte Rob Kamerling zich in *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen* tot de belevingswereld van de Nederlandse burger tussen 1914 en 1918, waarin hij laat zien dat de oorlog wel degelijk een grote rol in hun dagelijkse leven speelde.¹³ Conny Kristel publiceerde in 2016 *De oorlog van anderen* waarin zij antwoord geeft op de vraag hoe Nederlanders keken naar het militaire geweld waarmee de oorlog gepaard ging.¹⁴ Kristel concludeert dat Nederland beslist ‘geen oase van kalmte en zelfbeheersing’ was en dat de burgers, zeker aan het begin en tegen het einde van de oorlog, geteisterd werden door onzekerheid en ondragelijke spanning over de dag van morgen, waardoor de oorlog ‘alleen in strikte zin een oorlog van anderen’ was.¹⁵

Kristel schrijft in de nabeschuiving van haar werk dat de periode tussen 1914 en 1918 bijdraagt aan het historisch begrip over de rest van de twintigste eeuw. Een vervolgstudie over ‘de overdracht van ervaringen van de Eerste Wereldoorlog in het tijdvak dat “het interbellum” is gaan heten’, zou volgens haar interessant zijn.¹⁶ In mei 2021 gaf Kristel het stokje dan ook door aan Wouter Linmans en verscheen *De oorlog van morgen*.¹⁷ Linmans analyseert aan de hand van kranten en tijdschriften, toneelstukken en films, oorlogsromans en militaire demonstraties hoe de Nederlandse burger een beeld vormt over een toekomstige oorlog, met het verleden van een vorige oorlog nog vers in het geheugen. Ook publiceerde Frits Boterman in mei 2021 *Tussen utopie en crisis*, waarin hij het culturele leven van Nederland tijdens het interbellum analyseert, dat onder andere getekend is door de nasleep van de Eerste Wereldoorlog. Boterman toont aan ‘dat de ‘oercatastrofe’ van de Eerste Wereldoorlog ook in Nederland voor een crisis der zekerheden heeft gezorgd’.¹⁸

¹² Ismee Tames, *De oorlog voor onze gedachten: oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006).

¹³ Rob Kammelaar, Jacques Sicking en Menno Wielinga, *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen: getuigenissen, verhalen, betogen* (Amsterdam 2007).

¹⁴ Kristel, *De oorlog van anderen*, 14.

¹⁵ *Ibidem*, 271 en 277.

¹⁶ *Ibidem*, 275.

¹⁷ Wouter Linmans, *De oorlog van morgen: Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog 1918-1940* (Amsterdam 2021) 320.

¹⁸ Frits Boterman, *Tussen utopie en crisis: Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).

Met mijn scriptie poog ik bij te dragen aan dit historiografisch debat over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog en het interbellum, met daarbij in het bijzonder de geschiedschrijving over de Nederlandse beeldvorming over de Eerste Wereldoorlog door het uitvoeren van een literaire analyse. In de derde en uitgebreide druk van *Buiten schot* uit 2014 wijdt Moeyes een aantal bladzijden aan de Nederlandse oorlogsliteratuur, waar ook de titel van mijn scriptie aan is ontleend: *De Grote Oorlog in de schone letteren*. Moeyes noemt dat de Eerste Wereldoorlog een literaire oorlog is, waarin ‘soldaten en officieren hun frontervaringen en indrukken’ vastleggen ‘in talloze dagboeken, brieven en gedichten’.¹⁹ Vergeleken met de enorme hoeveelheid buitenlandse oorlogsliteratuur ‘speelt de oorlog in de Nederlandse letteren slechts een ondergeschikte rol’. ‘Het gebrek aan betrokkenheid met de oorlog’ wordt getrouw weerspiegeld in de literatuur, waarbij enerzijds werd geschreven over de wereldbrand ‘ingegeven door de intense verontwaardiging van de ooggetuige’ en anderzijds vanuit ‘een absolute distantie van de toeschouwer die de strijd van grote (en veilige afstand) volgt’, waarbij het nog te vroeg is voor ‘reflectie en weloverwogen analyse’, zo luidt Moeyes’ overtuiging.²⁰ Ik meen echter dat de Nederlandse oorlogsliteratuur niet vergeleken moet worden met buitenlandse oorlogsliteratuur uit oorlogvoerende landen, omdat dit de unieke positie van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog ondermijnt. In een analyse van *Nederlandse oorlogsliteratuur* zijn ervaringen van soldaten in loopgraven namelijk niet datgene waarnaar gezocht moet worden. Nederland was niet in oorlog, maar zoals Moeyes zelf en andere historici als Tames en Kristel beamen, wel degelijk betrokken. Deze betrokkenheid met de oorlog heeft alleen een andere vorm voor Nederland en verdient zijn eigen analyse. In deze scriptie neem ik historische studies naar de unieke betrokkenheid van neutraal Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog in acht en analyseer de oorlogsliteratuur vanuit een oogpunt dat uitgaat van de Nederlandse oorlogssituatie en niet die van de oorlogvoerende landen.

In 2015 publiceerde Jacqueline Bel een studie naar de Nederlandse en Vlaamse literatuur in de eerste helft van de twintigste eeuw in *Bloed en rozen*, waarin zij enige aandacht besteed aan de literatuur over de Eerste Wereldoorlog die tijdens en na de oorlog verscheen. Zij beschrijft hoe de ontwrichting van de Vlaamse samenleving ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog duidelijk terug te zien is in een golf van zogenaamde verwerkingsliteratuur die na de oorlog verscheen ‘waarin de bloedige jaren meestal als een trauma werden beschreven en

¹⁹ Moeyes, *Buiten schot*, 458.

²⁰ *Ibidem*, 458.

een anti-militaire stemming overheerste'.²¹ Wanneer zij de Nederlandse oorlogsliteratuur behandelt, spreekt zij echter niet van verwerkingsliteratuur, waarvan ik meen dat dit onterecht is. Net als België heeft Nederland immers de ingrijpende gevolgen van de oorlog ondervonden, al waren deze gevolgen anders dan in België. Dat Nederland niet zelf in oorlog was, betekent immers niet dat er in Nederland geen oorlogstrauma was dat verwerkt moest worden. In mijn scriptie analyseer ik daarom het beeld van de Eerste Wereldoorlog dat in de Nederlandse oorlogsliteratuur wordt geschetst en betoog dat Nederland op haar eigen wijze ook verwerkingsliteratuur produceerde die het Nederlandse oorlogstrauma blootlegt.

Bronnen

Ik analyseer in deze scriptie alleen romans en laat poëzie, gedichten, korte verhalen en proza daarbij buiten beschouwing. Gezien mijn doel is het beeld van de Eerste Wereldoorlog in Nederlandse oorlogsromans te analyseren, behandel ik geen vertaalde werken zoals *Van het Westelijk front geen nieuws* (1930) van Erich Remarque of *Dag des oordeels* (1932) van Andreas Latzko. De lijst van oorlogsromans heb ik opgesteld aan de hand van de studies van Moeyes en Bel, wat mij op een totaal van veertien oorlogsromans brengt die tijdens en na de oorlog zijn gepubliceerd. Zo analyseer ik bijvoorbeeld de vroege oorlogsroman van Jean-Louis Pisuise *De franc-tireur van Warsage* (1914), J.K. van Eerbeeks bekende *Lichting '18* (1932) en *Mobilisatiekameraden* (1940) van Gerrit Mulder.²²

Behalve oorlogsromans, behandel ik in mijn scriptie ook de receptiegeschiedenis van deze romans, die te vinden is in kranten, dagbladen en tijdschriften. Een verhaal is immers geen verhaal zonder dat het verteld en gelezen wordt. Om iets te zeggen over beeldvorming van de Eerste Wereldoorlog in romans, is het noodzakelijk te weten welk beeld het lezerspubliek uit de roman haalt. Ik heb de receptiegeschiedenis van de romans geconstrueerd door de titels en schrijvers van de romans in te voeren op de digitale Nederlandse kranten database *Delpher*, vanaf de datum dat de roman gepubliceerd is tot aan mei 1940, toen in Nederland de Tweede Wereldoorlog uitbrak.

Opbouw

Door de romans nauwkeurig te lezen was ik in staat overeenkomsten tussen de Nederlandse oorlogsromans aan te wijzen en deze onder te verdelen in vier thema's. Mijn scriptie is dan ook

²¹ Jacqueline Bel, *Bloed en rozen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1914-1940* (Amsterdam 2015) 383.

²² De volledige lijst romans staat in de bibliografie vermeld.

thematisch opgebouwd in de vorm van vier hoofdstukken: de antiheld, de harde werkelijkheid van de oorlog, het vaderland en de Nederlandse neutraliteit. In het eerste hoofdstuk behandel ik het thema: de antiheld. Terwijl de oorlogvoerende landen hun soldaten ophemelden als helden, was dit oorlogsenthouziasme in Nederland minder wijdverbreid. In Nederland was de mobilisatie getekend door noodzaak en het ligt dan ook niet in de lijn der verwachtingen dat er in Nederlandse oorlogsromans plaats was voor een traditionele oorlogsheld. Wat voor helden gaven de schrijvers hun romans dan wel? In het tweede hoofdstuk behandel ik het thema: de harde werkelijkheid van de oorlog. In Nederland werd tijdens de oorlog gepoogd afstand te houden van de oorlogsgekte die de rest van Europa in zijn greep hield. De oorlog werd dan ook niet opgehemeld in Nederlandse oorlogsromans, maar op zeer negatieve wijze beschreven. In dit hoofdstuk analyseer ik alle wijzen waarop de Nederlandse schrijvers de harde werkelijkheid van de oorlog in oorlogsgebied, maar ook in Nederland, beschrijven. Dit hoofdstuk is langer dan de andere drie hoofdstukken omdat vooral hier de receptiegeschiedenis belangrijk is. Het derde hoofdstuk beslaat het thema: het vaderland. Vaderlandsliefde werd onderdeel gemaakt van de nationale identiteit van oorlogvoerende landen om zo soldaten te enthousiasmeren voor de strijd tegen de vijand. Ik analyseer de manier waarop in de Nederlandse romans geschreven werd over deze politieke mythe van 'het vaderland'. In het vierde hoofdstuk behandel ik het laatste thema: de Nederlandse neutraliteit. Hoewel dit een kleiner thema is, laat dit thema het duidelijkst zien dat neutraal Nederland zeer betrokken was met de oorlog. In dit thema analyseer ik hoe de oorlogsangst tijdens de mobilisatieperiode wordt beschreven in de romans.

Hoofdstuk 1: De burger in soldatenkleren

Tijdens de Eerste Wereldoorlog verschilde de Nederlandse houding zeer van die van zijn buurlanden, Groot-Brittannië en Duitsland. Volgens de geldende politieke mythe trokken de Britse en Duitse legers vol enthousiasme ten strijde, maar omdat de Nederlanders als klein land meer te verliezen dan te winnen hadden bij een oorlog, wenste de Nederlandse overheid neutraal te blijven. In Nederland was er dan ook geen ruimte voor patriottisch enthousiasme of ophemeling van de ‘helden van het vaderland’.²³ In dit eerste hoofdstuk behandel ik de wijze waarop in Nederlandse oorlogsromans vorm wordt gegeven aan de hoofdpersonages van het verhaal. Want als er geen plaats was voor de traditionele oorlogsheld, die moedig vocht en stierf voor zijn vaderland, wat voor ‘helden’ hadden de Nederlandse oorlogsromans dan wel?

Held op sokken

Direct na de Duitse schending van de Belgische neutraliteit kwam er een propagandaoorlog op gang tussen de Britten en de Duitsers. De Britten slaagden erin om gedurende de oorlog de regie in handen te houden, waardoor de propagandaoorlog getekend was door Britse aanvallen op de Duitsers, die op hun beurt telkens hun daden moesten legitimeren of zich moesten verdedigen tegen Britse beschuldigingen. Met name de oorlogsmisdaden die het Duitse leger beging tegen België, zoals het schenden van de neutraliteit, het vermoorden van Belgische burgers en het stichten van de branden in Leuven, werden gebruikt in de Britse propaganda tegen Duitsland. Het feit dat de deze Britse propagandacampagne ondersteund werd door geallieerde berichtgeving, duizenden Belgische vluchtelingen, zichtbare oorlogsschade aan kathedralen en een gedeeltelijk afgebrand Leuven, maakte het voor Duitsland onmogelijk om de oorlogsmisdaden te ontkennen. Daarom koos de Duitse overheid de propaganda-strategie van legitimering, waar de zogenaamde mythe van de *franc-tireur* onderdeel van uitmaakte. Deze franc-tireurs zijn ‘eenlingen of eenheden die niet tot een reguliere legermacht behoorden (en dus geen uniform droegen) en vaak op eigen houtje achter de vijandelijke linies opereerden’.²⁴ Het Duitse leger had zo hard ingegrepen tegen de Belgische burgers omdat zij zich moesten verdedigen tegen deze bloeddorstige, wilde franc-tireurs, zo ging de mythe.²⁵ De Nederlandse oorlogsroman *De franc-tireur van Warsage* (1914) van Jean-Louis Pisuise is een product van deze propagandaoorlog. Dit verhaal, zoals de titel al voorspelt, gaat over de franc-tireur van het Vlaamse dorp Warsage, genaamd Camille Goulaeken.

²³ Kristel, *De oorlog van anderen*, 30-31, 50 en 272.

²⁴ Paul Moeyes, *De zwaardjaren: de verbeelding van het Westelijk front 1914-1918* (Amsterdam 2017) 53.

²⁵ Moeyes, *De zwaardjaren*, 27 en 51-54.

Neutraal Nederland was vanaf het begin af aan al wantrouwend over het Duitse verhaal van de franc-tireurs en dit is ook terug te zien in de oorlogsroman van Pisuise.²⁶ De zogenaamde bedreigende franc-tireur uit de Duitse propaganda, is namelijk een kreupele dorpsgek die ‘Kreepke Kamiel’ wordt genoemd. Gek van vaderlandsliefde gaat hij op ‘Dutschen’ jagen en probeert hij ondanks zijn fysieke beperkingen op zijn eigen manier de Duitsers tegen te houden wanneer ze zijn geliefde Belgenland innemen. Dit gebeurt op onschuldige wijze, bijvoorbeeld wanneer Kamiel weigert het Duitse leger de weg te wijzen.²⁷ Pisuise drijft de spot met de mythe van de franc-tireur door zijn hoofdpersonage tot een bespottelijk, zielig en kreupel mannetje te maken. Kijk, lijkt Pisuise te zeggen, dit is de zogenaamde bloeddorstige franc-tireur uit het Belgenland. Van een oorlogsheld in de traditionele zin is geen sprake.

Ook in oorlogsroman *Muziek voorop* (1935) van Edouard De Nève is de hoofdpersonage allesbehalve een oorlogsheld in traditionele zin. De Franse Jean Bernier is namelijk geen moedige soldaat in oorlogstijd, maar een enorme lafaard: hij zit onder de plak bij zijn moeder, zijn huwelijk met zijn vrouw Francine staat op springen en wanneer hij wordt opgeroepen voor het Franse leger, is hij vooral ontdaan omdat hij zijn comfortabele leventje moet inruilen voor het militaire bestaan. Jean voelt zich als sergeant dan ook niet verbonden met zijn manschappen: ‘Jean wist zeer goed dat hij geen held was, niet iemand, die zijn heele bestaan met bravoure opoffert aan zijn land.’²⁸ Terwijl Jean zich door zijn nieuwe bestaan heen worstelt, kan Francine niet langer aanzien hoe de moeder van Jean alles over hem bepaalt en verlaat hem.²⁹ Vanaf dat moment stort Jean zich uit wanhoop in roekeloze acties in de loopgraven. In één van deze acties wordt Jean’s kaak weggeblazen, wat hem met een vereeuwigde beestachtige grijns achterlaat:

Jean is er moe van elken dag dezelfde lof te moeten aanhooren. Hij wéét dat hij geen held is, dat hij niets gedaan heeft uit echten moed. Hij heeft willen sterven omdat het leven zonder Francine al zijn waarde voor hem verloren had. En hij is er alleen maar in geslaagd zwaar gewond te worden, hetgeen hem tegelijkertijd veroordeelt te moeten leven.³⁰

Wanneer de oorlog voorbij is keert Jean terug naar Parijs, waar hij met zijn enige vriend, die ironisch gezien blind is en daarom niet schrikt van zijn uiterlijk, in de overwinningssparade meeloopt tussen de rest van de oorlogshelden:

²⁶ Moeyes, *De zwaardjaren*, 53-54.

²⁷ Jean-Louis Pisuise, *De franc-tireur van Warsage* (Amsterdam 1914) 33-37.

²⁸ Edouard de Nève, *Muziek voorop* (Amsterdam 1935) 58.

²⁹ De Nève, *Muziek voorop*, 180.

³⁰ *Ibidem*, 216.

De lammen, die in hun karretjes worden voortgeduwd en er moe en verwezen uitzien; anderen op krukken, die zonder beenen als stompjes vleesch tusschen twee stokken hangen; de blinden, hun weg tastend aan den arm hunner verpleegsters. En de ‘Gueules cassées’, in al hun schrijnende afzichtelijkheid.³¹

Als lezer bevind je je tussen de toeschouwers, niet alleen bij de overwinningsparade maar ook in de loopgraven, en word je net als zij niet vervuld met bewondering of trots, maar slechts met afschuw en medelijden voor wat de oorlog voor de zogenaamde oorlogshelden zoals Jean heeft betekend. In de overwinningsparade schreeuwen de toeschouwers ‘Leve onze helden!’, maar Jean ‘vraagt zich af hoeveel er bij zijn, die alleen maar wanhopigen waren, zoals hij’.³²

Ook in oorlogsroman *De zondvloed* (1920) van Kees van Bruggen is de hoofdpersonage geen moedige soldaat, maar een lafaard. In zijn roman voert Van Bruggen zijn lezers mee in de wanhopige stemming die soldaten voelden in de loopgraven. Opvallend aan de roman is dat Van Bruggen geen namen aan de personages in het verhaal geeft, waardoor het moeilijk is een duidelijk hoofdpersonage aan te wijzen. Enkel een soldaat die Jan Achteran wordt genoemd, de angsthaas van zijn linie, geeft Van Bruggen een naam.³³ In de roman raakt Jan gewond in de loopgraven en komt op de ziekenzaal te liggen. Wanneer hij ontwaakt voelt hij zich compleet verslagen: ‘Twee – twee mensen heb ik vermoord! In erbarmelijk snikken breekt hij samen.’³⁴ Zijn medesoldaat probeert hem te kalmeren: ‘Dat is één meer dan we dachten, Jan, tracht een kameraad hem goedmoedig op te beuren. Pas op of je krijgt het kruis.’³⁵ Het is nu eenmaal oorlog en daar vallen slachtoffers, stemt de rest van de ziekenzaal in met de soldaat, maar ergens achter in de zaal valt een zware stem uit: ‘Hij heeft gelijk. ’t Is godverdomme moordenaarswerk!’³⁶ Ik acht het goed mogelijk dat deze zware, onbekende stem die sympathiseert met de wanhoop van Jan Achteran, Van Bruggen zelf is die tot de lezer spreekt. De maatschappij heeft Jan opgelegd om te moorden en vindt hem een lafaard, maar voor Van Bruggen is Jan, die het niet aankan om te moorden en verlangt naar verlossing, de ware held van het verhaal, wat direct verklaart waarom alleen hij een naam krijgt. Moorden, ook al is het oorlog, blijft in de ogen van Van Bruggen kwalijk. Ik meen dat Van Bruggen met opzet geen namen heeft gegeven aan de personages in zijn boek, met uitzondering van Jan Achteran, wat

³¹ De Nève, *Muziek voorop*, 239.

³² Ibidem, 240.

³³ Kees van Bruggen, *De zondvloed* (Amsterdam 1920) 45.

³⁴ Van Bruggen, *De zondvloed*, 87.

³⁵ Ibidem, 87.

³⁶ Ibidem, 88.

daarbij slechts een bijnaam is, om de anonimiteit van de soldaten vanwege de massaliteit van de oorlog, te benadrukken.

In zijn tweede oorlogsroman *Als ge niet...dan!* (1917) gooit Van Bruggen het over een andere boeg door in plaats van een lafaard, een crimineel als hoofdpersonage te nemen. De lezer volgt Franse crimineel Jean Rauque, ook wel 'Jan de Steker' genoemd, die voor de oorlog telkens in de gevangenis zat voor zijn misdaden maar nu naar het front wordt gestuurd. Het moorden dat hem voorheen de gevangenis in deed draaien, wordt door de Franse overheid plots als eervol en bovenal bruikbaar gezien:

Daar heeft ineenen de maatschappij mij noodig! Mij den deugniet, den verworping, den schuimer, den dief! Ik moet – 't is om te stikken van den lach – ik moet voor h aar vechten! Ik moet, anders dwingt ze me – natuurlijk dwingt ze me – Ze haalt me uit de cel voor het nieuwe wonder van haar dwang.³⁷

Nu het oorlog is, voelt het voor Jean alsof hij in een omgekeerde wereld leeft: 'Toch... van den dag dat ik naar 't front ging, werd ik een ander mensch. (...) Nee, ik moet het anders zeggen, peinsde hij. Ik bleef die ik was: 'Jan de Steker'. Maar de andere mensen om me heen, die werden zoo anders.'³⁸ Waar Jean eerst de ironie van de hele oorlogssituatie ziet en zich eindelijk vrij voelt nu hij mag doen wat hij wil, merkt hij dat het voortdurende moorden hem geen goed doen: 'En t och waar! Het ging me als den jongen in de koekbakkerswinkel, die den eersten dag taartjes mag eten zooveel als hij op kan. Dan staan ze hem tegen de keel, voorgoed.'³⁹ Jean walgt van de maatschappij die hem nu plots 'liefkoost en prijst'. Jean voelt de loopgraven langzaam maar zeker zijn menselijkheid ontnemen, hij kan geen vriendelijkheid meer verdragen en vergelijkt zichzelf met een schichtig geworden kat.⁴⁰ De zogenaamd 'beschaafde mensheid' maakt van Jean geen held, maar een beest:

Me verschuilend in de struiken, opgehitst door de haastige ritseling van opmarcheerende patrouilles, het hijgend in de struiken voorbijscheuren van vechtenden, en jammerend van doodelijken angst, angst die geen vorm had en geen rede, bij de nachtelijk kannonades aan de boschranden.⁴¹

³⁷ Kees van Bruggen, *Als ge niet...dan!* (Amsterdam 1917) 63.

³⁸ Van Bruggen, *Als ge niet...dan!*, 16.

³⁹ Ibidem, 17.

⁴⁰ Ibidem, 57-58.

⁴¹ Ibidem, 33.

De oorlogsroman *Een uit velen* (1920) van Marie Gijsen beslaat in tegenstelling tot de eerdergenoemde oorlogsromans het verhaal van een Nederlandse soldaat: Rinus. De kracht van Gijsen's roman ligt in het feit dat zij van Rinus geen uitzonderlijk figuur maakt, zoals een bloeddorstige crimineel of laf moederskindje, maar ik meen dat Gijsen er bewust voor kiest om Rinus louter te beschrijven als doodnormale Brabantse boer wiens leven ten gevolge van de mobilisatieperiode ontregeld wordt. Wanneer Rinus wordt opgeroepen, trekt hij met een grauw gezicht zijn soldatenuniform uit de kast:

Rinus was geen heldhaftige verschijning in z'n versjouwde uniform. Z'n hoofd lag wat zwaar op z'n schouders, en z'n gang had nog den ploegpas, in z'n ruigen, verweerden kop lagen 'n paar zachte oogen; (...) Maar ze zag z'n onbeholpenheid in dat soldatenpak, dat hem niet stond, en zat als 'n maskeradeding, waarin ie zich gestoken had uit gekheid.⁴²

Rinus wil niet van huis vertrekken, voelt ook geen trots in zijn vertrek om te vechten in het Nederlandse leger, enkel verdriet. Dat hij zijn gezin en zijn huis achter zich moet laten voelt voor hem als een 'vernielende scheur, die wijder en wijder gaapte'.⁴³ Rinus is slechts één van de vele normale Nederlandse mannen, die net als hij in dienst moeten en die net als hij met lood in de schoenen vertrekken. De boodschap van Gijsen is dat Rinus geen oorlogsheld, geen soldaat is, maar simpelweg een normale burger en dit verandert niet wanneer hij in een soldatenkostuum gestoken wordt.

Van kreupele dorpsgek tot doodgewone Nederlandse boer, alle bovengenoemde schrijvers maken hun hoofdpersonages verschillend van karakter, maar dragen een gelijksoortige boodschap uit: de helden van de oorlog zijn geen helden zoals je ze zou verwachten. Of de personages het nu zelf geloven, of dat de overheid hun verplicht tot het zogenaamde heldenbestaan van een soldaat, het verandert weinig aan wat zich onder het soldatenkostuum bevindt. Achter hun geweren, petjes en opgepoetste gouden knopen, zijn zij namelijk allemaal helden op sokken.

Hopeloze romantici

In de Nederlandse oorlogsromans wordt er opvallend veel geschreven over moeilijke liefdesrelaties en zijn de verhalen gevuld met romantische beschrijvingen van de natuur. Gekwelde liefdesrelaties zijn al eerder voorbijgekomen in romans als *Muziek voorop* van De

⁴² Marie Gijsen, *Een uit velen* (Amsterdam 1920) 49-50.

⁴³ Gijsen, *Een uit velen*, 53.

Nève, waar lafaard Jean wordt verlaten door zijn vrouw, of *Een uit velen* van Gijsen waar Brabantse boerin Stien tijdens de mobilisatieperiode gekweld wordt door het gemis van haar Rinus, maar in een tweetal oorlogsromans zijn romantische liefdesrelaties niet alleen onderdeel van het verhaal, maar domineren het lot van de hoofdpersonage.

De stille lach (1916) van Nico van Suchtelen is de eerste van de twee Nederlandse oorlogsromans waarin romantiek een opvallend prominente rol aanneemt in het verhaal. Deze roman is geschreven in brief- en dagboekvorm, beiden ouderwetse en romantische genres.⁴⁴ Deze schrijfvormen stellen Van Suchtelen in staat om de lezer echt te laten proeven van de emoties van hoofdpersonage Joost Vermeer en zijn geliefde Elisabeth van Rosande. De briefwisseling tussen Joost en Elisabeth beslaat het grootste gedeelte van de roman en draait vooral om de liefdesgevoelens van Joost voor Elisabeth, waarbij de oorlog pas tegen het einde van de roman in beeld komt. Dit gebeurt pas wanneer Elisabeth het hart van de gevoelige Joost breekt, waarna hij zich geen raad meer weet en zich daarom uit wanhoop aanmeldt als vrijwilliger bij het Rode Kruis: ‘Ja, ik moet werk hebben dat hij geheel in beslag neemt, waardoor ik mijzelf kan vergeten...mijn God, mijn God, daar staat het tòch! Mijzelf vergeten, mijn verdriet verdooven, doden, door arbeid, op de ordinaire manier van alle zwakkelingen.’⁴⁵ Joost meldt zich niet aan uit christelijke goedheid of heldenmoed, hij noemt het werk zelfs idioot: ‘Als er werkelijk een sociale noodzakelijkheid bestaat om eenige miljoenen menschenlevens op te offeren, is de zucht om uit deze débacle nog enkele honderdduizenden blinden en op allerlei wijze verminkten, sociale onbruikbaarheden, economische schadepostjes, te redden, belachelijk.’⁴⁶ In een reddingsactie raakt Joost zwaar gewond: zijn gezicht wordt weggeblazen, hij heeft een enorme wond op zijn borst en zijn rechterhand moet geamputeerd worden. Zuster Mary die Joost verzorgt schrijft Elisabeth een brief, waarin ze vertelt hoe Joost reageerde toen ze hem vertelde dat hij blind was: ‘Als zij nu komt, dan kan ik haar niet zien!’⁴⁷ Zelfs aan het front, kan Joost alleen maar aan zijn geliefde Elisabeth denken. Deze oorlogsroman is niet getekend door de daden van een soldaat of oorlogsheld, maar door die van een wanhopig verliefde man.

De tweede oorlogsroman waarin liefdesrelaties het lot van de hoofdpersonage grotendeels bepalen, is *De scheiding* (1919) van Van Booven. We volgen de Nederlandse Marius en Miel, beiden geteisterd door de onbeantwoorde liefde van de Vlaamse Louise, die

⁴⁴ Bel, *Bloed en Rozen*, 728.

⁴⁵ Nico van Suchtelen, *De stille lach* (Amsterdam 1916) 390.

⁴⁶ Van Suchtelen, *De stille lach*, 403.

⁴⁷ Ibidem, 428.

getrouwd is met sergeant Vincent. Marius en Miel reizen tijdens de oorlog af naar België om hun oom te bezoeken, maar ook omdat ze stiekem nieuwsgierig zijn hoe het met Louise gaat in deze oorlogstijd. Miel heeft voordat ze hun reis naar België afleggen enige tijd in de koloniën gewerkt als dokter, waar hij ziek is geworden. Sindsdien is hij altijd zwak gebleven en de reis naar België redt hij daarom niet zonder ziek te worden. Marius reist alleen verder en komt midden in het oorlogsgeweld terecht.

De man van Louise overlijdt tijdens de oorlog aan het front en tot grote vreugde van Marius hertrouwt ze na de oorlog met hem. Vincent duikt later echter levend op, waardoor Louise Marius direct weer verlaat. Dit breekt zijn hart en om de pijn te verzachten neemt hij genoegen met een huwelijk met Annie, die al jaren een oogje op hem heeft. Wanneer Marius eindelijk weer gelukkig wordt, ontvangt hij een brief van Louise, waarin zij hem smeekt haar terug te nemen omdat Vincent na de oorlog niet hetzelfde was: ‘Het begon al in de eerste dagen dat wij weder bij elkander waren, met brute woorden, eindelijk slagen en stompen. Sindsdien mishandelt hij mij, om allerlei gezochte redenen.’⁴⁸ De oorlog heeft van Vincent geen held gemaakt, maar heeft hem mentaal beschadigd. Marius wenst gescheiden te blijven van Louise, omdat hij het risico niet kan nemen dat zij zijn hart nogmaals breekt. Hoewel Marius aangedaan is door het oorlogsgeweld waar hij in België mee geconfronteerd wordt, is hij vooral gekweld door zijn liefde voor Louise die hij weer tegenkomt tijdens zijn verblijf in België.

In zowel *De stille lach* als *De scheiding* is oorlog niet datgene wat de karakters van de hoofdpersonages bepaalt, maar de onbeantwoorde liefde van een vrouw: Joost zoekt de oorlog op om zijn gebroken hart te vergeten en Marius komt louter in de oorlog terecht omdat hij zich afvraagt hoe het met zijn Vlaamse geliefde gaat. Beiden zijn gevoelige figuren, wiens verhaal zich gedeeltelijk op het oorlogstoneel afspeelt, maar waarschijnlijk dient de oorlog voornamelijk om dramatiek aan het verhaal toe te voegen. Kortom, de mannen zijn geen oorlogshelden, maar normale Nederlandse mannen, hopeloze romantici, gekweld door een gebroken hart.

Morele worstelingen

Nederland was tijdens en na de Eerste Wereldoorlog verzuild en het christelijk geloof speelde een grote rol in het dagelijks leven van de burgers. In oorlogstijd werden de christelijke moralen op de proef gesteld en het is dan ook niet vreemd dat enige oorlogsromans christelijk van thema waren. In oorlogsroman *Het donkere licht* (1929) vertelt Antoon van Coolen de lezer het verhaal

⁴⁸ Van Booven, *De scheiding*, 290.

van de twee mannen Simon Wijnands en Jan Olie, beiden woonachtig op het Brabantse platteland. Simon Wijnands is een jonge vader, die werkt in de textiel fabriek van zijn dorp en is niet de beste vader of echtgenoot. Simon wordt tijdens de mobilisatieperiode opgeroepen voor de landmacht en zijn tijd als soldaat doet hem geen goed. Wanneer hij thuiskomt met verlof 'keek hij zijn dochter aan, mee andere oogen'. Zijn vrouw maakt zich zorgen en wijst hem erop dat hij de Heer vergeet, waarop Simon haar het zwijgen oplegt: 'Ge moet me niet aan mijnen kop komme zaniken mee wijvengepraat.'⁴⁹ Jan is de beste vriend van Simon en raakt tijdens de mobilisatieperiode verwikkeld in de smokkelhandel, verblind door rijkdom. Jan wordt uiteindelijk opgepakt tijdens één van zijn smokkeltochten en komt in de gevangenis terecht. Simon is voorgoed veranderd door zijn tijd in het leger en wordt na de mobilisatieperiode geteisterd door 'diepen onvrede' en 'angst voor de toekomst'.⁵⁰ De roman werd echte 'katholieke literatuur' genoemd, was zeer bekend onder het lezerspubliek in de jaren dertig en won zelfs een literaire prijs.⁵¹ Katholiek tijdschrift *Het Offer* wenste dat 'iedere ontwikkelde katholiek' deze roman in handen zou krijgen om zo de christelijke boodschap van Coolen verder te verspreiden: de oorlog maakt van mannen geen helden, maar laat hen zondigen.⁵²

Ook in de oorlogsromans van J.K van Eerbeek en Gerrit Mulder speelt de verwaarlozing van het christelijk geloof tijdens de mobilisatieperiode een grote rol, maar in deze romans is de christelijke boodschap anders van aard: ook deze hoofdpersonages verliezen hun geloof uit het oog tijdens de mobilisatieperiode, maar in tegenstelling tot Coolen's personages Simon en Jan, vinden zij hun weg terug naar God. In Van Eerbeek's *Lichting '18* (1932) volgen we kneus Anton Homan die op zijn tiende wees werd en geteisterd is door een spraakgebrek. Wanneer Anton als soldaat in dienst moet zien hij het nut niet in van de oorlog, voelt zich niet op zijn plek in het leger en noemt zichzelf een 'burger in soldatenkleeren'.⁵³ De barre levensomstandigheden tijdens de mobilisatiejaren dwingen hem tot smokkel en diefstal, waardoor hij worstelt zijn geloof: 'Deze tijd maakt de menschen slecht, denkt Homan; ik ben werkelijk ook anders dan vroeger...Als ik de ééne stap durf te doen, waarom zou ik dan de andere vermijden...?'⁵⁴ Wanneer de oorlog ten einde komt is Anton niet meer wie hij vroeger

⁴⁹ Antoon van Coolen, *Het donkere licht* (Amsterdam 1929) 79.

⁵⁰ J.K van Eerbeek, *Lichting '18* (Amsterdam 1932) 89.

⁵¹ 'Antoon Coolen's roman voor de film', *De Volkskrant* (16 april 1932) 5; 'Op den uitkijk', *Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (13 december 1920) 1; 'Maatschappij der Ned. Letterkunde', *De Limburger* (12 juni 1930) 1.

⁵² 'Boekbespreking', *Het Offer: tijdschrift van Aartsbroederschap der H. Mis van Eerherstel* (januari 1932) 23.

⁵³ Van Eerbeek, *Lichting '18*, 157.

⁵⁴ *Ibidem*, 145.

was. De mobilisatieperiode heeft hem moreel beschadigd, maar door zijn geloof en verloving met een goede christelijke vrouw weet hij weer rust te vinden: ‘Mijn onvrede met de maatschappij is dezelfde nog, maar ik geloof nu niet meer zoo dof, dat er geen uitweg te vinden is.’⁵⁵ Van Eerbeek maakt vanuit christelijke overtuiging zijn hoofdpersonage tot een antiheld, iemand die zich niet thuis voelt in soldatenkostuum en weinig voelt voor de oorlog. De oorlog heeft voor Anton alleen maar ellende gebracht en zijn geloof, in de ogen van Van Eerbeek het belangrijkste wat een mens bezit, wankelt ten gevolge van zijn dienstitijd. Van Eerbeek levert met zijn worstelende hoofdpersonage kritiek op de onzedelijke aard van de oorlog, maar draagt tegelijkertijd de boodschap uit dat God een zondaar altijd weer op het rechte pad brengt.

Mulder’s conservatief-christelijke roman *Mobilisatiekameraden* (1940) wordt getekend door een contrast tussen het gedrag van de twee vrienden Karel Nieuwenhuizen en Roelof van Dijk, beiden sergeant en in dienst bij de grenswacht tussen België en Nederland. Mulder laat aan de hand van deze twee vrienden zien hoe de mobilisatieperiode lijdt tot ondermijning van het christelijk geloof: ‘Nee, in de groote stad kwam een soldaat zonder verlof niet tot rust. De meesten dwaalden ’s avonds door de straten en bekeken het leven. En zij ondergingen de invloed daarvan.’⁵⁶ De mannen die van huis zijn worden aan verleidingen blootgesteld die zij niet altijd even goed weten te weerstaan. Al snel merkt Karel dat hij moeite ervaart trouw te blijven aan zijn verloofde Janne die thuis op hem wacht. Roelof weet dankzij zijn geloof de verleidingen te weerstaan en probeert zijn vriend op het juiste pad te houden. Karel worstelt met de vragen of hij nog wel een goed mens is en of het hem zal lukken om trouw te blijven aan zijn verloofde: ‘Als je verloofd bent, mag je dan wel aan een ander denken? Hij deed het, en bedreef daarmee voor zichzelf geen kwaad. Dat kalme, dat vanzelfsprekende, van z’n verloofde...hij mocht niet.’⁵⁷ Uiteindelijk zwicht Karel voor de verleidingen van andere vrouwen, wat ertoe leidt dat de verloving met Janne wordt verbroken.

Karel scharrelt gedurende de rest van de mobilisatiejaren volop met allerlei vrouwen, maar komt tegen het einde van de oorlog plots tot inkeer: ‘Dat stond hem dus te wachten: met een vuile bruid over straat, in plaats van de bruiloft met een reine vrouw en een feestende familie. En hij had nog geen werk...’⁵⁸ Karel smeekt Janne om vergeffenis en hoewel ze hem vergeeft ziet zij in hun relatie geen toekomst meer. In deze roman wordt de mobilisatieperiode net als in de twee voorgaande romans neergezet als een periode van zedenverval, waarbij Karel

⁵⁵ Van Eerbeek, *Lichting* ’18, 291.

⁵⁶ Gerrit Mulder, *Mobilisatiekameraden* (Amsterdam 1940) 45.

⁵⁷ Mulder, *Mobilisatiekameraden*, 77.

⁵⁸ *Ibidem*, 80.

het perfecte voorbeeld is van de jonge soldaat die zwicht voor immorele verleidingen waar hij door de oorlog aan bloot wordt gesteld.⁵⁹ De mobilisatieperiode maakt van hem geen held, maar een zondaar. Zijn vriend Roelof weet wel vast te houden aan zijn christelijke moralen gedurende de mobilisatieperiode en sluit een eervol christelijk huwelijk met zijn verloofde Dora.

Verwaarlozing van de christelijke moraal gedurende de mobilisatieperiode is in de oorlogsromans *Oorlogswinst* (1930) en *Oorlogszwendel* (1922) niet het gevolg van het soldatenbestaan, maar het gevolg van een ander onzedelijk aspect van de Nederlandse mobilisatietijd: de woekerhandel. In het voorwoord van roman *Oorlogswinst: een verhaal uit het rijke leven* stelt Idsardi dat zijn verhaal ‘bedoelt te waarschuwen voor de vele gevaren die Christenen bedreigen te midden van de kronkelpaden van het leven.’⁶⁰ De lezer volgt het gezin Lockhorst, wie tijdens de mobilisatietijd rijk is geworden met de woekerhandel en ‘voor al wat geestelijk was, bestond in die dagen tenauwernood tijd’, waardoor hun geloof ernstig verzwakt was.⁶¹ Na de oorlog verhuist familie Lockhorst naar de stad, waar de ene na de andere ramp het gezin raakt: de jongste zoon verdrinkt en hun vrienden krijgen een doodgeboren kind. Deze rampen ervaren zij als straf van God, waarna zij besluiten terug te keren naar hun dorp om aan hun relatie met de Heer te werken. Vader Lockhorst is in dit verhaal een zondaar, die ten gevolge van de mobilisatieperiode zijn relatie met God uit het oog is verloren omdat hij verblind werd door geld en rijkdom. Echter, ook hier geldt de boodschap: God brengt zondaars terug op het juiste pad.

De tweede oorlogsroman waar de hoofdpersonage worstelt met zijn moraal ten gevolge van de woekerhandel is van Cornelis Benima, die ook wel publiceerde onder de naam Caleidoscoop: *Oorlogszwendel*. De lezer volgt het verhaal van Udo, voormalig officier, die vervolgens terechtkomt in de woekerhandel. Volgens Moeyes wordt Udo, de hoofdpersonage van het verhaal, ‘niet of nauwelijks aangetast door de immorele praktijken waar hij mee te maken krijgt’.⁶² Udo lijkt echter wel degelijk aangedaan door ‘immorele praktijken’. Udo uit zijn worstelingen over zijn vroegere soldatenbestaan: ‘Gedachten aan miljoenen manne, moderne, denkende wezens, die doodden of werden gedood, zonder zich af te vragen het eenvoudige, primaire: *waaròm?* Gedachten aan miljoenen geplunderd wordende burgers, vuistballend en knarsetantend, of weenend en bidden, maar allen, zich onderwerpend.’⁶³ Hij komt na zijn diensttijd in de smokkelhandel terecht, in dienst van meneer Oltman, maar ook

⁵⁹ Moeyes, *Buiten schot*, 464.

⁶⁰ Idsardi, *Oorlogswinst: een verhaal uit het rijke leven* (Amsterdam 1930) voorwoord.

⁶¹ Idsardi, *Oorlogswinst*, 29.

⁶² Moeyes, *Buiten schot*, 463.

⁶³ Cornelis Benima, *Oorlogszwendel* (Amsterdam 1922) 38.

zijn activiteiten in de smokkelhandel laten hem worstelen met zijn moraal: '(...) het rondom den ganschen aardbol geldende, ongebreidelde recht om willekeurig winst te maken! Zonder eenige limiet...Zonder enige controle...'64

Wanneer de oorlog ten einde is, worstelt Udo vervolgens met de vraag of hij de verplichte oorlogswinstbelasting zal betalen: '(...) had datzelfde Nederlandsche rijk, dat thans zooveel oorlogswinstbelasting op zou eischen, hem die drie jaren niet elke mogelijkheid ontnomen iets te verdienen? Had hij derhalve moreel niet het recht zijn pasverworven kapitaal te verzwijgen?'65 Kortom, hoofdpersonage Udo worstelt wel degelijk met wat de oorlog met de moraal van de mens doet. Hij snakt naar een ander leven: 'Een immens verlangen, om naar buiten te trekken, ver weg, beving hem. Hij wilde, als die ander, zich overgeven aan fantasie en dromen. (...) O, hoe hij snakte naar vrijheid! Daar buiten...daar buiten moest de zon schijnen.'66 Hij keurt alles af van de gevestigde orde, alles wat de mobilisatieperiode hem heeft gebracht en wenst te verdwijnen in de natuur. Deze roman onderscheidt zich van de rest omdat Benima hoofdpersonage Udo niet vanuit een christelijk oogpunt met zijn moraal laat worstelen. Benima legt in zijn roman voornamelijk de woekerhandel van de 'duistere periode' bloot, 'ter hekeling van allerlei handelaren in oorlogstijd'.67

In de bovengenoemde vijf romans bezorgt de mobilisatieperiode de hoofdpersonages weinig goeds, louter moeilijkheden. Of zij nu verleid worden door vrouwen, stelen omdat zij hongerlijden of zwichten voor de belofte van rijkdom in de woekerhandel, voor al deze hoofdpersonages was de mobilisatieperiode geen tijd van heldenmoed of eer, het was een tijd twijfel en getekend door de vraag wat nu het juiste was. De schrijvers kijken met deze romans de lezer in de ogen en laten hen via deze hoofdpersonages beleven hoe de oorlog de mens moreel laat verdwalen.

Helden van het socialisme

De laatste twee oorlogsromans van dit hoofdstuk dragen beide een socialistische boodschap uit: *Frank van Wezels roemruchte jaren* (1928) en *De hooge tooren* (1920). A.M. de Jong's oorlogsroman *Frank van Wezels roemruchte jaren* gaat over schoolmeester Frank van Wezel, die wanneer de oorlog uitbreekt tot zijn ongenoegen wordt opgeroepen wordt als soldaat:

⁶⁴ Benima, *Oorlogszwendel*, 56.

⁶⁵ Ibidem, 213.

⁶⁶ Ibidem, 84-85.

⁶⁷ 'Boekenschouw', *Rotterdamsche Nieuwsblad* (8 april 1922) 7.

Nog was hij een vrij burger, maar de militaire tucht had de hand al om zijn hart gelegd en hij voelde zich gedrukt... Och, het was ten slotte zo'n groot ongeluk niet, zo'n beetje soldaatje spelen, maar het was tóch een zonderlinge gedachte, dat ie van morgen af aan niet meer de baas zou zijn over z'n eigen handelingen.⁶⁸

Frank voelt zich 'kanonnenvlees' als soldaat, een gebruiksvoorwerp van de hoge militairen.⁶⁹ Frank worstelt tegen het hersenloze bestaan waar de militaire opleiding hem toe dwingt en wanneer hij ook nog eens tot officier wordt benoemd en moet participeren in de aansturing van soldaten, is hij de wanhoop nabij. Frank wordt door een hogere officier ervan beschuldigd zich nog te veel als 'burger in een soldatenpak' te gedragen, wat precies de boodschap van de roman is: deze soldaten zijn louter burgers die soldaatje spelen.⁷⁰ Frank verzet zich tegen het militaire apparaat door over zijn soldatenbestaan te schrijven in een socialistisch blad in een vaste rubriek: de dagboek van een landstormman. Hier draait hij uiteindelijk de gevangenis voor in, waar hij wordt verwaarloosd en ernstig ziek wordt. Toch blijft Frank volhouden aan zijn idealen en geeft niet toe aan de druk van het militaire apparaat. Hiermee is Frank een held voor het socialisme, maar niet een held in traditionele zin die vecht voor zijn vaderland. De Jong is zelf een verwoed socialist die zich tegen het militarisme verzet en zijn roman is één van de manieren waarop hij dat doet.

De tweede oorlogsroman die een duidelijk socialistische boodschap uitdraagt is *De hooge tooren* van Anna van Gogh-Kaulbach. Van Gogh-Kaulbach hekelt de mobilisatieperiode en wat het militarisme met Nederland doet en vooral wat de oorlog voor de socialistische revolutie betekent. In deze roman volgt de lezer gezin Vermeer, waar vader Kees, actief lid van de socialistische partij, vrijkomt uit de gevangenis. Hoewel hij zijn vrouw Rietje belooft zich niet meer te bemoeien met de socialistische activiteiten nadat dit hem een gevangenisstraf heeft opgeleverd, heeft hij moeite zich koest te houden wanneer de oorlog uitbreekt. Hij beïnvloedt zijn jonge zoon Henk met zijn antimilitaristische ideeën wat ertoe leidt dat Henk de overtuigingen van zijn vader overneemt en dienstweigert.⁷¹ Henk moet de gevangenis in en wordt daar meerdere malen erg ziek. Aan het einde van de roman worden Kees en Rietje opgeroepen dringend langs te komen in de gevangenis omdat Henk zijn longontsteking niet te boven komt. Een gevangenisbewaker staat bij zijn ouders terwijl zij afscheid nemen van hun zoon: 'Och ja moeder, 't is hard voor je. Zoo verliezen vele moeders hun jongens in den oorlog:

⁶⁸ A.M. de Jong, *Frank van Wezels roemruchte jaren* (Amsterdam 1928) 6.

⁶⁹ De Jong, *Frank van Wezels roemruchte jaren*, 57 en 75.

⁷⁰ Ibidem, 166-167.

⁷¹ Anna van Gogh-Kaulbach, *De hooge tooren* (Amsterdam 1920) 174.

maar dan is er de troost dat zij gevallen zijn op het veld van eer.’ Vermeer heft het hoofd op. Dit is *zijn* veld van eer,’ zegt hij hard.’⁷²

In de romans *Frank van Wezels roemruchte jaren* en *De hoge tooren* gebruiken de schrijvers hun hoofdpersonages om de lezer kritiek op de oorlog vanuit socialistische overtuiging te begrijpen. Beide hoofdpersonages worden geportretteerd als martelaar, slachtoffers van de hogere macht en dwingen sympathie en bewondering af bij de lezer. Of dit slaagt verschilt uiteraard per lezer, maar één ding kan met zekerheid gezegd worden: de hoofdpersonages van deze oorlogsromans zijn geen traditionele oorlogshelden, maar ware helden van het socialisme.

Conclusie

In de Nederlandse oorlogsromans is er geen ruimte voor de traditionele oorlogsheld die voor volk en vaderland alles uit handen liet vallen om zijn plicht te vervullen. De Nève maakte van Jean Bernier in *Muziek voorop* een lafaard, een echte held op sokken, terwijl Van Suchtelen een verhaal schrijft over de hopeloze romanticus Joost Vermeer in *De stille lach*. De schrijvers met christelijke achtergrond laten hun personages worstelen met de immorele oorlogstijd, zoals hoofdpersonage Anton Homan doet in Van Eerbeek’s *Lichting ‘18*, of laten de personages worstelen met de gevolgen van de immorele woekerhandel, zoals Idsardi doet in *Oorlogszwendel*. Ten slotte, zoals je van een ware socialist kan verwachten, worden de hoofdpersonages in een rood jasje gestoken en sterft Henk als dienstweigeraar in gevangenschap in *De hoge tooren*. Hoewel de hoofdpersonages in de Nederlandse oorlogsromans zeer van elkaar verschillen hebben ze één ding gemeen: het zijn allemaal antihelden. Het zijn allemaal personages die niet dienen om de lezer mee te voeren in een vermakelijk verhaaltje. Deze personages laten lezers door hun ogen zien hoe de oorlog hen benadeeld en brengen een boodschap van de schrijver over. In dit hoofdstuk hebben we al kort mogen proeven van deze boodschap, maar in het volgende hoofdstuk duik ik dieper de verhalen in en richt me tot het tweede thema: de harde werkelijkheid van de oorlog.

⁷² Van Gogh-Kaulbach, *De hoge tooren*, 253.

Hoofdstuk 2: Kanonnenvlees

Om de Nederlandse neutraliteit te handhaven probeerde de overheid bewust afstand te houden van de oorlogsgekte die hun buurlanden in zijn greep hield.⁷³ Wijdverbreid oorlogsenthouiasme was een zeer beperkt verschijnsel onder de Nederlandse bevolking, eerder was te spreken van een anti-militaire stemming.⁷⁴ De algemene afkeer tegen de oorlog die in Nederland heerste is duidelijk terug te zien in de Nederlandse oorlogsromans en vormt het thema van dit tweede hoofdstuk: de harde werkelijkheid van de oorlog. Al was er weinig oorlogsenthouiasme, het blijft opvallend dat geen van de Nederlandse schrijvers een positief beeld schetst over de oorlogsperiode. Alle schrijvers beschrijven namelijk unaniem, tevens wel ieder op zijn of haar eigen wijze, de negatieve aspecten en invloeden van de oorlog in binnen- en buitenland. Alle auteurs schrijven verhalen over wat zij ervaren als de harde werkelijkheid van de oorlog: dit is wat de oorlog betekende en wat het tot gevolg had.

Nederlandse mobilisatieproblematiek

Ik begin dit hoofdstuk met twee romans die gaan over normale Nederlandse burgers, wiens levens ontwricht en ontregeld werden ten gevolge van de mobilisatie gedurende de oorlogsperiode. Roman *Een uit Velen* van Gijsen laat zien hoe de gedwongen afwezigheid van vader Rinus een katholieke, boerenfamilie ten gronde richt. Rinus wordt opgeroepen als soldaat en maakt zich zorgen over wat de toekomst brengt: ‘Een streng toegebeten commando, dat alles baarde angst, die telkens weer opnieuw aangewakkerd werd, vrees voor ontzettende dingen, die heel hun nietigheid overweldigend zou vinden.’⁷⁵ Naarmate de oorlog voortduurt, wordt het voor het Brabantse gezin steeds moeilijker om rond te komen. Zonder Rinus kan het gezin hun land namelijk niet goed onderhouden. Moeyes stelt dat de historische geloofwaardigheid van de roman wordt aangetast doordat er in het verhaal ‘niet gesproken wordt over landbouwverloven of mobilisatietoeslagen’.⁷⁶ Dit is echter onjuist want zowel de landbouwverloven als de mobilisatietoeslagen worden genoemd.⁷⁷ Behalve dat deze financiële regelingen worden betrokken in het verhaal, komt Gijsen zelf uit een Brabants gezin, waarbij haar vader een militair was. Dit maakt dat de historische geloofwaardigheid van de roman juist bijzonder groot is.⁷⁸ Gijsen beschrijft de nadelige gevolgen voor het Brabantse platteland ten

⁷³ Kristel, *De oorlog van anderen*, 271.

⁷⁴ Ibidem, 269.

⁷⁵ Gijsen, *Een uit velen*, 68.

⁷⁶ Moeyes, *Buiten schot*, 463.

⁷⁷ Gijsen, *Een uit velen*, zie voor ‘landbouwverloven’ 69 en voor ‘mobilisatietoeslagen’ 97.

⁷⁸ Huygens Resources, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Gijsen> (geraadpleegd 10 mei 2020).

gevolge van de mobilisatie en voor haar was dit de harde werkelijkheid van de oorlog in Nederland.

Ook in de roman *Het Donkere Licht* van Coolen staat de Nederlandse mobilisatieproblematiek centraal. De oorlog wordt zonder enthousiasme en vooral met vrees verwelkomd: ‘Nou is er oorlog. Nou staat een deel van de wereld in vuur en vlam, een ander deel zit in den rouw, da zijn schrikkelijke dingen in den tijd, ’t lenteloof siddert onder de dreuning in de lucht (...).’⁷⁹ Vader Simon wordt opgeroepen als soldaat en ook dit gezin worstelt met zijn afwezigheid: ‘Vader is weg. Het huis, mee moeders en de keinder, het is leeger. Het leven heeft eenen anderen gang. Moeder heeft haar zorgen. Nou is er geen mensch in huis, die komt en gaat en zwijgend de baas is, daarvoor gezorgd wordt voor zijn eten en zijn klee.’⁸⁰ In beide romans volgt de lezer de moeilijkheden van Nederlandse boerse gezinnen wiens mobilisatietijd getekend is door de afwezigheid van hun mannen. Het gemis leidt tot angst, verdriet en financiële moeilijkheden. Deze romans schijnen licht op wat de volledige mobilisatie van de Nederlandse land- en zeemacht voor het platteland betekende.

De slaafse massa

Een drietal Nederlandse oorlogsromans hekelen het militarisme dat Europa in zijn greep houdt en beschrijven hoe dit verschijnsel samenlevingen ten gronde richt. In roman *De hooge tooren* bekritiseert Van Gogh-Kaulbach de oorlog vanuit een sociaaldemocratisch perspectief.⁸¹ In haar roman is socialist Kees Vermeer fel tegen de mobilisatie omdat oorlog de wereldwijde vereniging van het proletariaat in de weg staat:

‘Proletariërs van alle landen vereenigt u!’ ‘Ja, in je eigen land!’ ‘Nee, alle landen samen! Vechten als één man tegen het kapitalisme, het imperialisme! Je liegt, dat het onze plicht is te vechten voor onze meesters; laten wij vechten voor onze vrijheid, de vrijheid van het proletariaat, het internationale proletariaat!’⁸²

Kees maakt zich zorgen om de jonge mannen die hun burgerkleding spoedig zouden inruilen voor een soldatenuniform. Zij zouden naar de grens gestuurd worden om ‘andere jongens van den overkant als “vijanden” tegenover zich zien’.⁸³ Dit is een ware ramp in de ogen van Kees.

⁷⁹ Coolen, *Het donkere licht*, 66.

⁸⁰ Ibidem, 105. Aantekening: Coolen schreef in plaatselijk Brabants dialect, waarschijnlijk om zijn verhaal zo levendig mogelijk te maken. Ter toelichting: ‘Vader is weg. Het huis, met moeder en de kinderen, het is leger. Het leven heeft een andere gang. Moeder heeft haar zorgen. Nou is er geen mens in huis, die komt en gaat en zwijgend de baas is, waarvoor gezorgd wordt voor zijn eten en zijn kleren.’

⁸¹ Social History, <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/kaulbach> (geraadpleegd 17 mei 2021).

⁸² Van Gogh-Kaulbach, *De hooge tooren*, 147.

⁸³ Ibidem, 155.

Men moest elkaar niet als vijanden zien, want alleen samen konden ze de ware vijand verslaan: het kapitalisme. Kees geeft het kapitalisme de schuld van de oorlog die eraan kwam: ‘Hij zwaaide zijn arm ten groet naar ene paar jongens uit zijn buurt, die in uniform liepen. Die ook...allebei kostwinners voor hun moeder... kanonnenvleesch... binnenkort misschien geslacht voor het kapitalisme...En in andere landen allemaal zoo – overal hetzelfde...en geen verzet!’⁸⁴

Een tweede Nederlandse oorlogsroman waarin het militarisme wordt bekritiseerd vanuit socialistische overtuiging, is mobilisatieroman *Frank van Wezels roemruchte jaren* van De Jong. In deze mobilisatieroman volgt de lezer de socialistische schoolmeester Frank van Wezel. Wanneer de oorlog uitbreekt en ook Frank in dienst moet, piekert hij over het feit dat hij nu ‘een marionet zou worden in de handen van een stel gestreepte en gesterde meerderen, die misschien de minderwaardigste prutsmannekes zijn konden, maar die je te gehoorzamen had.’⁸⁵ Frank schaamt zich voor zijn soldatenbestaan: ‘links... rechts... links... rechts... links... rechts... nergens heen, zo maar voor zich uit over het kale terrein’, wat doet hij hier, vraag Frank zich af.⁸⁶ De roman is gevuld met lange, gedetailleerde passages over Frank die verlangt weer een zelfstandig leven te leiden, ‘vrij van de slavenketenen’, ‘niet langer een levend wapentuig, gehanteerd door drilzieke, machtsdronken, dwaze meerderen, ziek van heers- en pronkzucht!’⁸⁷ De autoriteit van het leger en daarmee van de Nederlandse overheid, worden door De Jong belachelijk gemaakt en ontmanteld: ‘Kenmerkend voor de verwarrende nonsens, die een legersysteem meebracht, met zijn streng gescheiden rangen en graden, zijn oppermachtig heersen van de een over de andere, alleen omdat er een sterretje verschil was op de kraag... Slaven en slavenjagers van de ene rang op de andere, van hoog tot laag...’⁸⁸

In deze roman ligt volgens Moeyes niet de nadruk op ‘de zinloze vernietiging die de oorlog voortbrengt, maar op de autoritaire willekeur van het militaire apparaat’, waar zijn krachtigste passages ‘de tirades tegen het militarisme’ zijn.⁸⁹

⁸⁴ Van Gogh-Kaulbach, *De hoge toeren*, 144.

⁸⁵ De Jong, *Frank van Wezels roemruchte jaren*, 6.

⁸⁶ Ibidem, 48.

⁸⁷ Ibidem, 424.

⁸⁸ Ibidem, 301.

⁸⁹ Moeyes, *Buiten schot*, 463.

Plotseling kwam er een sergeant op hem af, die salueerde in de houding sprong en hem iets zei. Frank ergerde zich opnieuw en zag dezelfde verwonderde ergernis op vele gezichten weerspiegeld: zó zouden ze dus ook in de houding moeten staan voor iedere meerdere, deze stijve, belachelijke vertoning tien, twintigmaal op een dag moeten herhalen, als een kwajongen stram gaan staan voor zo'n piepjong superieurtje... Ze vonden het allemaal een weezinwekkende poppenkasterij en geloofden niet, dat ze 't ooit leveren zouden, zich zó te gedragen ten aanschouwe van iedereen en zich dan niet dood te generen.⁹⁰

Juist dit soort passages, waarin militaire figuren door De Jong belachelijk worden gemaakt en hij de spot drijft met de rangen in het leger, deden 'zoveel stof opwaaien' dat er een ingekorte versie van het boek verscheen, waarin deze passages niet waren opgenomen.⁹¹

In socialistische kringen was het verhaal over Frank van Wezel behoorlijk populair. Zo rapporteert het *Friesche Dagblad* dat 'de mentaliteit van Frank van Wezel in verscheiden soldatenharten' aanwezig is en bericht de *Drachtster Courant* dat er 'eindelijk een goedkope uitgave' van de roman is verschenen: 'Een geschenk voor elken gemobiliseerde!'.⁹² De populariteit van de roman blijkt ook uit het feit dat er een theatervoorstelling van het verhaal werd gemaakt: 'een avond van groote vroolijkheid', zo schrijft sociaal-democratisch dagblad *Voorwaarts*. Het verhaal is vol 'overwoestbaren humor', wat volgens het dagblad waarschijnlijk de enige wijze is geweest om 'den ten hemel schreienden waanzin van de militaire opvattingen dragelijk te houden'.⁹³ De geestdriftigheid die het verhaal deed opwaaien, joeg angst aan bij de Nederlandse autoriteiten, waardoor de voorstelling, net als bepaalde passages van het boek, verboden werd.⁹⁴ De mentaliteit van Frank van Wezel met de daarbij passende 'verachting van vaderlandsliefde, verguizing van de naam en de waarde van het Nederlandse leger', zo rapporteert het *Friesche Dagblad*, hoorde volgens de Nederlandse autoriteiten niet thuis in de soldatenharten.⁹⁵ *Het Volk* schrijft zelfs dat De Jong, waarschijnlijk vanuit hogere militaire kringen, beschuldigd wordt van krijgstucht en dat zijn roman daarom verboden was op de Nederlandse kazernes.⁹⁶

In roman *Oorlogszwendel* van Benima wordt het militarisme ook gehekeld, maar ditmaal niet vanuit socialistische overtuiging. De roman speelt zich af tijdens de mobilisatieperiode en gaat over voormalig officier Udo die zijn tijd in het leger ervaart als

⁹⁰ De Jong, *Frank van Wezels roemruchte jaren*, 133.

⁹¹ Moeyes, *Buiten schot*, 463.

⁹² 'Een belangrijke brief', *Friesche Dagblad* (23 november 1939) 1. En: 'Soldaten! Eindelijk', *Drachtster Courant: Nieuws- en Advertentieblad voor smallingerland en omstreken* (24 november 1939) 7.

⁹³ 'Kunst en letteren: Frank van Wezels Roemruchte Jaren', *Voorwaarts: sociaal-democratisch dagblad* (8 april 1931) 9.

⁹⁴ 'De burgemeester bang voor minderwaardige taal', *Het Volk: Dagblad voor de Arbeiderspartij* (26 februari 1931) 1.

⁹⁵ 'Een belangrijke brief', *Friesche Dagblad* (23 november 1939) 1.

⁹⁶ 'Het belangrijkste nieuws', *Het Volk: Dagblad voor de Arbeiderspartij* (24 september 1931) 1.

verloren tijd. Het militaire systeem ziet hij als een vorm van gevangenschap en de soldaten, ‘sist het door Udo’s op elkaar geklemde tanden’, ziet hij als ‘slaafse massa’.⁹⁷ Udo heeft zich gedurende de oorlog altijd genoodzaakt gevoeld zijn soldaten te beschermen tegen de ‘machtswellust der onderofficieren’, zijn collega’s. Benima verheft, net als De Jong, zijn hoofdpersonage moreel boven de militairen.⁹⁸ Udo snakt naar vrijheid, de natuur en de liefkozing van een vrouw, weg van het militarisme.⁹⁹

De drie bovengenoemde romans dragen de boodschap uit dat het militarisme de mens veranderde in een volgzaam schaap, overgeleverd aan de grillen en wensen van hogere militairen. Deze drie schrijvers, met name Van Gogh-Kaulbach en De Jong, pogen hun lezerspubliek de ogen te openen voor de schadelijke gevolgen van het militarisme. Voor hen was dít de harde werkelijkheid van de oorlog: de verdoemenis tot slaaf van het militaire apparaat.

Met eigen ogen gezien

Linmans wijdt in zijn onderzoek het vijfde hoofdstuk aan de Nederlandse reacties op de stroom oorlogsromans uit de jaren twintig en dertig, waarin hij de oorspronkelijk Duitstalige roman *Van het westelijk front geen nieuws* van Remarque gebruikt als casusstudie. Linmans toont aan dat deze roman door tijdgenoten werd ervaren als ‘een persoonlijk en waarachtig verslag van de oorlog’, waar Linmans meerdere redenen voor aanvoert. Zo belooft Remarque in zijn voorwoord een eerlijke poging om verslag te doen ‘van de verschrikkingen en waanzin van de oorlog’, maar ook draagt het vertelperspectief van Remarque bij aan de geloofwaardigheid van de roman: verteld vanuit het perspectief van de gewone soldaat. De lezer kreeg het gevoel de oorlog écht mee te maken in deze roman.¹⁰⁰ Er verschenen ook romans die door Nederlandse auteurs waren geschreven, die soortgelijke reacties uitlokten. Het gaat hier om een viertal oorlogsromans, allemaal geschreven door schrijvers die zelf enige tijd als journalist aanwezig waren aan het front. Deze schrijvers pogen de oorlog die zij van dichtbij meemaakten in zijn meest brute werkelijkheid te beschrijven.

De eerste roman waarin dit gebeurt is *De Franc-tireur van Warsage* van Pisuisse. De kracht van deze roman ligt in de realistische, gedetailleerde en meevoerende beschrijvingen van de Duitse inval in België. Pisuisse beschrijft hoe de Belgen hun land tegen man en macht

⁹⁷ Benima, *Oorlogszwendel*, 31 en 38.

⁹⁸ Ibidem, 3.

⁹⁹ Ibidem, 59.

¹⁰⁰ Linmans, *De oorlog van morgen*, 149-151.

verdedigen tegen de Duitse indringer, waarbij de lezer zich bevindt in het hoofd van dorpsgek Kamiel voor wiens ogen het oorlogsgeweld losbarst:

De arme, in doodsangst steigerende paarden voor de logge, rammelende vrachtwagens werden aangehitst met striemenden zweeps slag en dol geschreeuw, dwars tegen 'n regen van granaten, kartetsen en shrapnels in... Bij tweeën, bij vieren tegelijk soms kwamen de ongelukkige beesten te vallen, maar dan werden rits-rats de strengen doorgesneden en nieuwe paarden, van achter uit den langen trein naar voren gebracht, zeulden straks de wagens langs hun bloedende, verminkte cadavers heen. En zooals 't met de dieren ging zoo ging het ook, maar vlugger, minder omslachtig met de menschen...¹⁰¹

Kamiel ziet dat de soldaten niet zijn opgewassen tegen de moderne wapens, waardoor zij op gruwelijke wijzen verminkt of vermoord worden:

Op bloeddoortrokken matrassen, op kerkbanken, op billards, op ledekanten en op stroo lagen de gewonden in gesloten gelederen van jammerlijke ellende, waaruit een lange, benauwde, ontzettende kreun van pijn en doodsangst opklonk. Och, daar waren arme jongens, die huilend naar hun verminkte ledematen tastten; daar waren er ook die, waanzinnig van de pijn, brulden als beesten, of in opstandige woede delireerden van overwinning, nederlaag, vlucht en verraad...¹⁰²

Pisuisse noemt in zijn voorwoord dat hij enige tijd als oorlogscorrespondent aanwezig is geweest aan het front, maar hij waarschuwt de lezer tegelijkertijd dat uit zijn roman geen 'officiële namen, feiten, plaats- en tijdsbepalingen' geput kunnen worden. Zijn boek, zo betoogt hij, is slechts 'n actueel verhaal, 'n fantastisch borduursel op stramien-van-waarheid'.¹⁰³ Uit Nederlandse kranten en dagbladen blijkt echter dat zijn roman wel degelijk werd aangenomen als direct waarheidsverslag van de oorlog. Zo adverteert *De Telegraaf* de roman zelfs expliciet als 'geheel op waarheid gegrond':

Pisuisse, (...) juist teruggekeerd van het oorlogstoneel, heeft zijn avonturen vastgelegd in dit roerend verhaal, dat op ware feiten berustend in groote lijnen op de meest boeiende wijze een beeld geeft van den vreeselijken oorlog in al zijn verschrikkelijkingen. Slechts iemand als Pisuisse, die met eigen oogen de gruwelen van den huidige Europeeschen krijg aanschouwde, is in staat een dergelijk geheel op waarheid gegrond boek te schrijven.¹⁰⁴

Ook in *De Amsterdammer* wordt de roman als waarheidsverslag geadverteerd: 'Pisuisse, zoo juist teruggekeerd van het oorlogstoneel, heeft met *eigen oogen* de gruwelen van den huidige

¹⁰¹ Pisuisse, *De franc-tireur van Warsage*, 61.

¹⁰² Ibidem, 140-141.

¹⁰³ Ibidem, voorwoord.

¹⁰⁴ 'Eerstdaags verschijnt', *Arnhemse Courant* (25 september 1914) 4. En: 'Heden verschenen en alom verkrijgbaar', *De Telegraaf* (24 november 1914) 4.

Europeeschen krieg aanschouwd en is in staat een dergelijk, *geheel op waarheid* gegrond boek te schrijven.¹⁰⁵ Het voorwoord van de roman waarin Pisuisse opmerkt dat zijn verhaal ‘een fantastisch borduursel op stramien-van-waarheid’ is, weerhoudt ook de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* er niet van om de roman als bron van waarheid aan te nemen:

Hetgeen erbij ‘gefantaseerd’ is geeft echter blijk dat de oorlogscorrespondent Pisuisse zich zijn verblijf in het oorlogsland ten nutte heeft gemaakt en zich den gedachtenfeer der Belgen kranig heeft ingeleefd. (...) geeft het boek een goed en teekenend beeld. De actualiteit verhoogt het aantrekkelijke natuurlijk in hooge mate.¹⁰⁶

Dat Pisuisse oorlogscorrespondent was, is één van de redenen waarom zijn roman als waarheidsverslag werd gezien. Een andere reden, hoewel hier nauwelijks over wordt gerapporteerd, zijn de foto’s die Pisuisse in zijn roman heeft opgenomen. Alleen de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* schrijft dat ‘de tekst wordt onderbroken door een paar foto’s, waarvan de eerste den schrijver voorstelt, als oorlogscorrespondent in een der verwoeste plaatsjes in het Maasdal.’¹⁰⁷ Afbeelding 1 is de foto die de krant bedoelt. De foto’s die in de roman staan zijn waarschijnlijk door hem zelf geschoten, wat het waarheidsgehalte van de roman in de ogen van het lezerspubliek waarschijnlijk nog groter maakte.

Afbeelding 1: Onderschrift door Pisuisse: ‘Blz 108...in Warsage, in Mouland, in Berneau of in Visé of in wat er van die plaatsjes was overgebleven.’

¹⁰⁵ De Franc-tireur van Warsage – de Val van Luik’, *De Amsterdammer* (21 november 1914) 4.

¹⁰⁶ ‘Nieuwe boeken’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (1 december 1914) 6-7.

¹⁰⁷ ‘Nieuwe Boeken’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 6-7.

De foto van zichzelf plaatst Pisuise aan het begin van de roman, maar de resterende vier foto's plaats hij door de roman heen. De foto's laten zelfs zien wat op dat moment in het avontuur van Kamiel gebeurt. In de roman wijst Kamiel een Duitse soldaat de verkeerde kant op om hem te saboteren, waarbij Pisuise op de bladzijde daarna een afbeelding plaatst van een Duitse soldaat op zijn paard met daarnaast een man die hem, net als in het verhaal, de weg wijst.¹⁰⁸

Afbeelding 2: Onderschrift Pisuise: 'Blz 26...en staande naast des ruiter wees hij langs den kop van 't paard net precies den verkeerden kant uit.'

Pisuise plaatst nog drie foto's met een zeer gedetailleerd bijschrift door de roman heen en er is iets opvallend dat ik kort wil noemen: Pisuise plaatst namelijk een foto van wat hij een loopgraaf noemt. Kristel meent dat Nederland pas na de slag aan de Somme in de zomer van 1916 echt bekend raakte met de loopgraven 'als symbool voor de industriële oorlogvoering', maar Pisuise gaf de Nederlandse lezers al in 1914 een voorproefje.¹⁰⁹ Op de foto's zijn geen loopgraven te zien zoals wij die nu kennen, met mannen die meters diep ingegraven in de modder wachtten op een fluitsignaal, maar het blijft opvallend dat Pisuise zo vroeg in de oorlog al van deze term hoorde en bovenal de term gebruikte in zijn roman.

¹⁰⁸ Pisuise, *De franc-tireur van Warsage*, 33-34.

¹⁰⁹ Kristel, *De oorlog van anderen*, 122.

Afbeelding 3: Onderschrift door Pisuisse: 'Blz. 109... ze waren er aan 't loopgraven maken, terwijl zenuwachtig-gehaast oude mannen en vrouwen bezig waren...den gouden last te bergen...' De Belgische burgers zijn hier volgens Pisuisse dus actief bezig met het maken van loopgraven als vorm van oorlogvoering, terwijl zij overigens ook bezig waren met het verstoppert van hun waardevolle spullen voor de Duitse vijand.

Afbeelding 4 en afbeelding 5: In de roman onder elkaar geplaatst. Onderschrift door Pisuisse: 'Blz 170. In de loopgraven en achter de natuurlijke dekkingen van 't heuvelig terrein, de jagers; achter de barricaden en in de versterkte hoeven en arbeidershuisjes de "lignards"....'

Behalve door het plaatsen van foto's in zijn roman, laat Pisuisse zijn verhaal voor zijn lezers als waarheid aanvoelen door zijn levendige en realistische beschrijvingen van een oorlog zoals wij die nu ook kennen. Soldaten die als wapenvoer op elkaars loopgraven afstormden, met een voortdurende toestroom van nieuwe soldaten die hetzelfde lot te wachten stond:

Nu rennen zij, als waanzinnigen huilend uit opengesperde muilen en sabels hun van angst dollen beesten ranselend, op de loopgraven aan... Te winnen hebben zij niets meer... zij weten het... Te verliezen slechts het leven... Zij weten het ook... Maar wát zij wèten in deze hel, waarin de Stan van den strijd het voortwaarts drijft!... Zij weten niet meer, zij denken niet meer, zoo min als hun rijdieren denken of weten... Ze stuiven slechts voort in de richting welke ze in den aanvang volgden: op den vijand aan... De vijand, die staat er nu rustig in z'n loopgraven, valt hun met salvovuur en mitrailleurshagel op 't lijf... Straks ligt de fiere, doldappere ruitergroep van daareven geveld tot den laatsten man, tot 't laatste paard... Zoo hebben ze 't ook geweld... Zoo oogst 'n regiment róém in 't gevecht...! (...) zegt 'n stem naast hem: "Daar komen ze alweer." En – als daareven – rent uit de verte met hoorngeschal een hoeragebrul een nieuwe ruitertroep aan...¹¹⁰

De combinatie van Pisuisse die als correspondent bij de oorlog aanwezig was, de foto's die duidelijk ter ondersteuning van het verhaal zijn geplaatst, met daarbij de beeldende beschrijvingen, maken het begrijpelijk dat het lezerspubliek de roman als waarheidsverslag aannam. In een tijd waarin er weinig tot geen nieuws was van wat zich aan het front voltrok, zeker in 1914 toen de oorlog net was begonnen, moeten mensen zich aan elke bron van informatie vastgeklampt hebben.

De tweede roman waarin een de brute werkelijkheid van het oorlogsgeweld wordt beschreven is roman *De scheiding* van Van Booven. De Nederlandse vrienden Miel en Marius bevinden zich in het Belgische Leuven, op zoek naar hun geliefde Louise, wanneer het Duitse leger binnenvalt en onschuldige burgers aanvalt:

Op die plek zag hij de mannen van Leuven bloothoofds tegen den kerkmuur met de haren neerhangend over hunne vale, verwrongen, gore gezichten, hij zag ze op een rauw commando de gebonden handen wringen, hij hoorde het salvo, zag de stroomen bloed, de hersens, de afzichtelijke doodelijke wonden, de dof gevelde, neerzakkende, warme verscheurde menschenlichamen, die in doodskrampen verstarde, dan roerloos neerlagen... voorwerpen, vleeschbrokken in lompen, gedrenkt van bloed.¹¹¹

De gedetailleerde en beeldende wijze waarop Van Booven schrijft, maakt dat de roman volgens een redactielid van *Het Vaderland* aanvoelt als 'massa diverse journalistiek'.¹¹² *Het Vaderland*

¹¹⁰ Pisuisse, *De franc-tireur van Warsage*, 147.

¹¹¹ Van Booven, *De scheiding*, 285.

¹¹² 'Letterkundige kroniek', *Het Vaderland* (7 december 1919) 5.

rapporteert dat Van Booven ‘tijdens den oorlog in België heeft rondgezworven’, waar hij mogelijk plaatselijke couranten schreef. Het dagblad vermoedde dat hij pas na de oorlog beseftte wat voor informatie hij in handen had en dacht ‘daar zit kopy in voor een roman’.¹¹³ Het feit dat Van Booven ter plaatse is geweest, was voor kranten, net zoals bij de roman van Pisuisse, een reden om te beweren dat de roman een écht beeld gaf van de oorlog. *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* schrijft in een recensie over de roman dat Van Booven een ‘beeld gaf wat oorlog is en wat er de gevolgen van zijn’. De redactie is onder de indruk van de levendige beschrijvingen in de roman: ‘Ontroerend is dit hoofdstuk, ontzettend fel realistische schildering van hetgeen toen moet zijn geleden door die menschen, overgeleverd aan de machtswellust van tot beest geworden mede-menschen.’¹¹⁴ Ook de redactie van *De Telegraaf* is op de hoogte van Van Booven’s verblijf op de plek des onheils in de oorlogsjaren en prijst de roman voor zijn beeldende schrijfstijl: ‘Juist het “historietje” geeft indirect aan dit oorlogsverhaal zijn hele intensiteit en aan al de verschrikkingen daarvan hun ontzettende, hun folterende daadwerkelijkheid.’¹¹⁵ Net als het geval was bij Pisuisse, zorgen de fysieke aanwezigheid en gedetailleerde beschrijvingen van de auteur ervoor dat het lezerspubliek de roman als direct waarheidsverslag van de oorlog zag.

De derde en vierde roman waarin de schrijver de werkelijkheid van het oorlogsgeweld beschrijft, zijn beiden van journalist Van Bruggen: *Als ge niet...dan!* en *De zondvloed*, waarvan Moeyes meent dat het ‘twee antimilitaristische oorlogsfantasieën’ zijn.¹¹⁶ Hierbij wil ik direct de aandacht vestigen op de woordkeuze van Moeyes: *fantasieën*. Volgens Moeyes zijn beide romans namelijk ‘een product van de Eerste Wereldoorlog, maar geven geen beschrijving of analyse ervan’, waaruit ik concludeer dat Moeyes de passages over het oorlogsgeweld niet realistisch genoeg vindt. Ik meen echter dat het één het ander niet uitsluit: dichterlijke of bloemrijke beschrijvingen zijn immers nog steeds beschrijvingen van oorlogsgeweld.

De eerste roman van Van Bruggen is *Als ge niet...dan!* Hierin volgt de lezer crimineel Jean die als soldaat door al het gruwelijks dat hij meemaakt aan het front zijn verstand verliest. Het voelt voor hem alsof hij in een omgekeerde wereld terecht is gekomen waarin moorden plots goed is en je onthouden van geweld wordt gestraft. Tegen het einde van het verhaal begaat Jean een misdaad tegen een jonge vrouw, waar hij voor wordt gestraft en uiteindelijk voor sterft. De dood van Jean op wordt vrij mysterieus en sprookjesachtig beschreven: ‘Het lichaam van

¹¹³ ‘Letterkundige kroniek’, *Het Vaderland*, 5.

¹¹⁴ ‘De Scheiding’, *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* (15 november 1919) 2.

¹¹⁵ ‘Kroniek der Nederlandsche letteren: boeken die men lezen moet’, *De Telegraaf* (15 februari 1920) 9.

¹¹⁶ Moeyes, *Buiten schot*, 461.

den apache werd niet gevonden, niet in het bosch, niet op den keibodem der herfstelijk grommende beek. Zooals een vogel die sterft, scheen hij zich verborgen te hebben.¹¹⁷ Zo heeft de roman wel meer van dit soort mythische passages waar de directe verbinding met de realiteit verdwijnt, waardoor ik begrijp dat Moeyes over antimilitaristische *fantasieën* spreekt. Dit neemt echter niet weg dat er wel degelijk gedetailleerde beschrijvingen aanwezig zijn die een realistische indruk wekken:

Granaten, met het zware geweld hunner opengeborsten energie, hadden krater is den bodem gewroet, waar boomstronken, ontworteld, gespleten en gescheurd door brisante ladingen, hun spichtige spookfiguren uit hieven. Soms leken het jammerende armen, of gedaanten van wanschapen reuzen, die stolperend over den ongelijken grond gestruikeld waren, reddeloos neergesmaakt over hun verwarde beenen. Met hun gedrochtelijke lijven sperden zij het pad.¹¹⁸

Naar mijn idee verbindt Van Bruggen dit soort beeldende passages juist op prachtige wijze met passages die meer zakelijk of journalistiek van aard zijn:

Toen hij bewoog, werd alles zwaarder, alsof weer anderen stortten erbovenop. Kluiten aard kwamen met de dooden mee, zij bedolven zijne voeten, hij kon zijn beenen niet meer vrij maken. Met de volle armen – hij lag op den rug – had hij de dooden omvangen en gewrongen van zich af. Telkens kwamen zij koppig terug, als levende logge worstelaars. Hun ledematen drukten zandzwaar aan alle kant, hij kon er zich niet van bevrijden...stroomden zwart bloed dropen over zijn gezicht uit de iedermaal querulant terugkeerdene vleeschpoppen.¹¹⁹

Ik meen dat Van Bruggen's schrijfwijze, dichterlijk en bloemrijk, de oorlog zo beschrijft dat je als lezer het gevoel hebt dat je bij Jean in de loopgraaf ligt. De kracht van een roman ligt immers niet in feitelijke verslaggeving, maar in de lezer laten voelen wat de personage voelt en de lezer meevoeren in het verhaal. De dichterlijke schrijfwijze stelt Van Bruggen naar mijn mening juist in staat om de gruwelen van het front als geen ander aan de lezer over te brengen.

Ook stelt Moeyes dat deze roman geen analyse biedt over de oorlog, waarbij hij niet duidelijk maakt wat hij bedoelt. Analyse in de zin van feitelijke verslaggeving doet Van Bruggen inderdaad niet, maar het kan ook zijn dat Moeyes bedoelt dat Van Bruggen geen *persoonlijke* analyse loslaat over de oorlog, maar ook dit is niet het geval. Van Bruggen spreekt namelijk indirect tot de lezer via Jean over de zogenaamde 'logica' achter de oorlog:

¹¹⁷ Van Bruggen, *Als ge niet...dan!*, 203.

¹¹⁸ Ibidem, 44.

¹¹⁹ Ibidem, 99. Zie voor andere voorbeelden ook: 10, 19-20, 24, 27, 36, 66, 149-150.

Men bepaalt dan: ijzer wordt toegelaten, maar geen ontplofbare kogels: die zullen unfair zijn. – In den volgenden oorlog blijken de ontplofbare kogels toch door alle partijen in groote hoeveelheid te zijn gemaakt en goede diensten te bewijzen ter bereiking van het doel: de vernietiging van zooveel mogelijk menschen aan den ánderen kant. – Nieuwe afspraak vervolgens: wèl ontploffende kogels dan, maar zeker geen walmverspreidende bommen en verstikkende gassen. Tot ook die gassen weer hun nut bewezen hebben, eerst bij de partij die ze het eerst tóch bezigde, vervolgens mij de andere die ze namaakte, na heftig de eerste barbaarsheid te hebben beschuldigd en uitgemaakt voor al wat een scheldmond vinden kan.¹²⁰

Ik meen dat in dit soort passages, waar Jean de oorlog probeert te begrijpen, Van Bruggen aan het woord is en de oorlog analyseert: nooit zal er een einde aan de vernietigingsdrang van de mens zal komen.

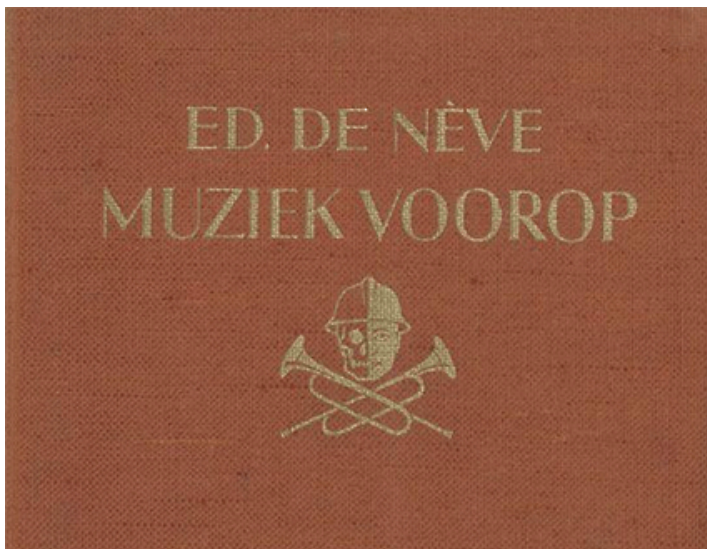
De zondvloed is de tweede oorlogsroman van Van Bruggen, waarin hij op een andere wijze de lezer confronteert met de brute werkelijkheid van de oorlog. In deze roman wordt er afgewisseld tussen schuilende vluchtelingen en soldaten in de loopgraven aan het front. Ook in deze roman meen ik dat Moeyes over het hoofd ziet dat de roman wel degelijk beschrijvingen van de oorlog biedt, die in deze roman zelfs op vrij feitelijke- en journalistieke wijze worden overgebracht aan de lezer: ‘Het bombardement boven was zonder oorzaak opgehouden, en zonder oorzaak weder begonnen. En ginds beginnen de mitrailleurs te rettellen... geschreeuw...een aanval. Met hun vaandrig, dien zij achten om zijn heldenmoed en zijn goed hart, dekken zich een paar dozijn mannen achter een brok muur.’¹²¹ Wat betreft het analytisch aspect van de roman, is dat zelfs sterker aanwezig in deze roman dan in *Als ge niet...dan!*, omdat Van Bruggen hier direct tot de lezer spreekt en niet via een boekpersonage. Tussen de schuilende vluchtelingen duikt namelijk telkens een ‘wijze stem’ op, die omstanders de les leest over de oorlog. Het feit dat deze ‘wijze stem’ de oorlog bekritiseert, laat mij vermoeden dat dit Van Bruggen zelf is die via dit figuur direct tot zijn lezers spreekt.¹²² Meerdere malen wordt het nut van de oorlog bevraagd, maar niemand lijkt er antwoord op te hebben. Deze oorlog, zo blijkt uit de passages, vindt Van Bruggen zinloos.

¹²⁰ Van Bruggen, *Als ge niet...dan!*, 48-49.

¹²¹ Van Bruggen, *De zondvloed*, 41-42. Zie voor andere voorbeelden: 43-44 en 188.

¹²² Ibidem, zie bijvoorbeeld 27.

Ten slotte kom ik bij de laatste roman waarin de schrijver de werkelijkheid van het oorlogsgeweld op gedetailleerde wijze beschrijft: *Muziek voorop* van De Nève. Op de kaft wordt de lezer direct geconfronteerd met een negatief beeld van de oorlog: dubbele, gekruiste trompetten, met daarboven een soldaat die half man, half skelet is.

Afbeelding 6:
Kaft roman
Edouard de
Nève, *Muziek
Voorop*.

Eenzijds zou dit kunnen wijzen op de Franse soldaten die ten dode zijn opgeschreven, of op de soldaten die in wandelende doden veranderen, mensen zonder ziel, omdat zij de oorlog niet aankunnen. Ik meen dat het tweede het geval is omdat De Nève meerdere malen aandacht besteed aan de soldaten die langzaam hun verstand verliezen aan het front:

In een der bedden richt zich plots een zieke overeind, gooit de dekens van zich af en grabbelt woest met zijn handen boven zijn hoofd als wilde hij een last, waaronder hij begraven is, wegduwen. De man verbeeldt zich dat hij het benauwd heeft, en zijn verbeelding brengt he ook werkelijk met benauwenis terug, die hij doorleefd heeft toen een torpedo hem onder de opspuitende aarde begraven heeft op het slagveld. Zóó zijn er velen. Nog gek van angst nadat zij gered zijn geworden.¹²³

De roman gaat over de Franse Jean Bernier, angsthaas en moederskindje, die als officier naar het front wordt gestuurd. De Nève verbloemt niets over de wreedheid van het front:

¹²³ De Nève, *Muziek voorop*, 213 en zie voor andere voorbeelden 201 en 219.

Door de wanden heen trilde het geluid van de vijandelijke linie, het zachte geklop in de mijnen, die werden aangelegd. En men verbeelde zich zelfs het ademen der mannen aan den anderen kant der kleilaag te hooren. Plots brak geweervuur los, het krakende geknetter van mitrailleurs als het geluid dat een koffiemolen maakt wanneer hij de boonen tusschen de taandraderen verbrijzelt. Daar tusschendoor leiden de windvlagen die het prikkeldraad heen en weer schudden en een gekrijsch veroorzaakten zooals men dat hoort in de vlakten die met brem en meidoorns zijn begroeid. Soms verklonken al deze geluiden tot één lange zucht...¹²⁴

De Nève is zelf vermoedelijk aanwezig geweest aan het front bij de Franse inlichtingendienst, waardoor hij de oorlog zelf van dichtbij heeft meegemaakt.¹²⁵ Sommige kranten en tijdschriften neigen om deze reden te denken dat de roman daarom een beeld geeft van hoe de oorlog moet zijn geweest. Als er over de roman wordt geschreven in een krant of tijdschrift, wordt ook vrijwel elke keer opgemerkt dat deze schrijver alles met eigen ogen heeft gezien. De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* schrijft dat de roman ‘blijkbaar persoonlijke oorlogsherinneringen bevat, die weliswaar op den held van den roman worden overgebracht, maar die een onmiskenbaar autobiografisch karakter dragen’.¹²⁶ Ook de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* schrijft dat men goed merkt ‘dat de schrijver zelf beleefd heeft wat hij den held van zijn romans laat meemaken’.¹²⁷ De courant prijst de roman voor zijn realistische passages: ‘(...) maar het is zoo weergaloos eerlijk, dat men er soms van rilt. Dit is inderdaad de oorlog in al zijn verschrikking.’¹²⁸ Ook de *Delftsche Courant* schrijft hoe De Nève écht ‘in den oorlog geweest’ is en ‘de gruwelen meedegemaakt’ heeft, waardoor hij de ‘realistische gruwelijkheid’ echt aan de lezer kan beschrijven.¹²⁹

De Nève beschrijft niet alleen het oorlogsgeweld, maar voert de lezer echt mee in wat jaren in de loopgraven met de mens deed. De *Delftsche Courant* prijst hem hiervoor: ‘Maar daarnaast heeft De Nève zijn hoofdpersonen in dit verhaal (...) psychologisch met een vlijmscherp mes ontleed en in hen beiden de wanhopige leegte en de haar verbergende opgeschroefde zothed van de menschen in oorlogstijd voor en achter het front weergegeven.’¹³⁰ Hij combineert de beschrijvingen van de oorlogvoering met beschrijving van de manier waarop soldaten hun menselijkheid ten gevolge hiervan verloren. Elk aspect van de oorlog legt hij bloot op tafel voor de lezer en lijkt te zeggen: dit is wat het betekent om oorlog te voeren en wat het

¹²⁴ De Nève, *Muziek voorop*, 176.

¹²⁵ Moeyes, *Buiten schot*, 462.

¹²⁶ ‘Letterkundige kroniek’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (18 mei 1935) 7.

¹²⁷ ‘Van onze leestafel’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (26 juni 1935) 10.

¹²⁸ ‘Van Onze Leestafel’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 10.

¹²⁹ ‘Een Nederlandsche Oorlogsroman’, *Delftsche Courant* (11 mei 1935) 5.

¹³⁰ ‘Een Nederlandsche Oorlogsroman’, *Delftsche Courant*, 5.

betekent om de oorlog van dichtbij mee te maken. Deze combinatie van gedetailleerde beschrijving van zowel de mechanische- als de menselijke kant van de oorlog, laten de roman angstig realistisch aanvoelen voor een lezer.

Zedelijk verval

In het vorige hoofdstuk zijn al verscheidene personages voorbij gekomen die worstelen met moreel verval ten gevolge van de mobilisatieperiode. Het zedelijk verval waar Nederland volgens een drietal confessionele schrijvers mee kampte was voor hen de harde werkelijkheid van de oorlog. Linmans toont aan dat confessionele bladen moeite hadden met het realistische beeld van de oorlog dat in de naoorlogse periode steeds gangbaarder werd in oorlogsromans. De confessionele bladen beschuldigden de schrijvers van 'plat effectbejag en geweldsverheerlijking'. Ook meenden de confessionele critici dat de Nederlandse burger emotioneel ontwricht werd met deze gruwelijke beschrijvingen van het oorlogsgeweld, waar geen aandacht werd besteed aan de zedelijke moraal van het christendom, wat juist in een gewelddadig oorlogsverhaal niet mocht ontbreken.¹³¹ Waar de confessionelen ook moeite mee hadden, naast de realistische beschrijvingen van de oorlog, was de morele boodschap die sommige oorlogsromans uitdroegen, waarbij de soldaten hun geloof en christelijke idealen volledig uit het oog verloren tijdens de mobilisatie.¹³² Linmans stelt dat oorlogsroman *Lichting '18* (1932) van Van Eerbeek een tegengeluid bood omdat de roman goed afliep. Hoofdpersonage Anton Homan weet namelijk uit zijn 'spirituele crisis' te komen door 'vast te houden aan zijn liefde voor God en zijn verloofde Lies'. Zo werd er een andere richting aan de oorlogsliteratuur gegeven waar plaats werd gemaakt voor christelijke zedelijkheden in oorlogstijd.¹³³

In roman *Lichting '18* volgen we Anton die in dienst moet tijdens de oorlog. Terwijl hij van huis is worstelt hij met het zedelijk verval dat hij om zich heen ziet en voelt zich langzaam moreel afglijden met de rest. Anton vervloekt de Nederlandse overheid en 'het gezag, dat de staat hanteerde, welke de kogel dreef', waarbinnen de 'burgerlijke behoeften' werden uitgespaard, zodat deze gebruikt kunnen worden voor militaire doeleinden.¹³⁴ Van Eerbeek poogt de lezer in zijn roman te overtuigen van de onzedelijke aard van de oorlog, waarin de diplomaten de burgers, ongeacht de status hun fysieke- en mentale gesteldheid, lieten moorden

¹³¹ Linmans, *De oorlog van morgen*, 155.

¹³² Ibidem, 156.

¹³³ Van Eerbeek, *Lichting '18*, 158.

¹³⁴ Ibidem, 102 en 147.

voor politieke doeleinden. De boodschap van Van Eerbeek luidt echter hoopvol: God zal zegevieren. In de roman komt Anton tot inkeer en is ervan overtuigd dat er een middel moet zijn ‘om de offervaardigheid en het welwillen dat ons door Christus bevolen is, in de maatschappij dieper te doen doorwerken’.¹³⁵ Hij vindt rust bij zijn geliefde en zijn liefde voor de Heer: eind goed al goed.

Een andere oorlogsroman waar het zedelijk verval in oorlogstijd wordt belicht is *Mobilisatiekameraden* van Mulder. Vrienden Roelof en Karel worden tijdens de mobilisatie ingezet als officieren bij de grenswacht tussen België en Nederland en eenmaal weg van huis krijgen de mannen te maken met de verleiding van andere vrouwen. Hoewel Roelof zijn vriend Karel op het juiste pad probeert te houden, kan Karel de verleiding niet weerstaan. Karel verliest zijn christelijke waarden uit het oog en blijft zijn verloofde die thuis op hem wacht niet trouw. Mulder spreekt in de roman direct tot de lezer en verklaart hoe de mobilisatie tot zedelijk verval leidt:

Er was orde en regel...en dat was belangrijk. Maar plotseling was die regelmaat weg. Het doodgewone van-elkaar-houden en naast-elkaar-leven, was doorgespoekt en een vuur was gaan gloeien... Wat men voor geen geld van de wereld zoomaar tusschen de menschen gedaan zou hebben, was deze dagen gebeurd. Een groote liefde was vlamgeslagen en had met alle bedenkingen gespot.¹³⁶

Net als in oorlogsroman *Lichting '18*, wordt er gehoor gegeven aan de confessionele wens om christelijke waarden met oorlogstijd te verbinden. Ook in deze roman komt de hoofdpersonage namelijk tot bezinning over zijn zondige gedrag en poogt zijn fouten goed te maken. Hij wordt zelfs gestraft voor zijn daden. Wanneer Karel zijn voormalig verloofde Janne om vergiffenis vraagt, wordt hij namelijk in zijn been gebeten. De eenzame Karel strompelt terug naar zijn vriend Roelof voor steun en kameraadschap.

Hoewel de oorlogsroman *Oorlogswinst* van Idsardi een ander thema heeft, wordt ook hier het zedelijk verval tijdens de mobilisatieperiode belicht. In deze oorlogsroman wordt namelijk specifiek de illegale woekerhandel, niet de mobilisatie van soldaten, als aanstichter van zedelijk verval aangewezen. Gezin Lockhorst is tijdens de mobilisatie verblind door het geld dat de woekerhandel opleverde en verloor hierdoor het geloof uit het oog: ‘Hoofd en hart waren te zeer vervuld met de stoffelijke dingen dan dat hier nog plaats bleef voor wat tot een hooger leven behoort, en de terugslag daarvan werd gevoeld door heel het gezin.’¹³⁷ De ene na

¹³⁵ Van Eerbeek, *Lichting '18*, 208.

¹³⁶ Mulder, *Mobilisatiekameraden*, 10.

¹³⁷ Idsardi, *Oorlogswinst*, 29.

de andere ramp raakt het gezin, een straf van God voor hun geldlust en verwaarlozing van hun relatie met de Heer geloven zij. Ook deze roman heeft een goed einde. Het gezin wordt bewust van hun zondige gedrag en doet er alles aan om hun relatie met God te verbeteren. De oorlog, lijkt Idsardi net als Van Eerbeek en Mulder tegen zijn lezers te zeggen, laat de mensen het geloof uit het oog verliezen, maar de relatie met God kan altijd weer hersteld worden.

Hoop voor de dag van morgen

De laatste roman die ik in dit hoofdstuk bespreek is *De stille lach* van Van Suchtelen, één van de oprichters van het Comité: de Europese Statenbond. Als overtuigd christen gelooft hij in een betere toekomst, waar geen plek meer is voor de duivelse oorlog. Volgens Moeyes gebruikt Van Suchtelen deze roman om zijn geloof in een betere toekomst vorm te geven.¹³⁸ Zoals ik in het eerste hoofdstuk al noemde, komt de oorlog pas laat in het verhaal in beeld, maar de beschrijvingen van Van Suchtelen van het front maken desalniettemin indruk op de redactie van weekblad *Tijd en taak*: ‘Ontstaan in de eerste jaren van de wereldoorlog, draagt het daarvan en van de tijden daarvoor de kenmerken zo sterk, als nauwelijks één ander boek.’¹³⁹ Ook *Het Vaderland* noemt de roman ‘een reactie op de waanzin van den wereldoorlog’.¹⁴⁰

In het verhaal meldt Joost zich als vrijwilliger bij het Rode Kruis aan nadat zijn hart is gebroken. Joost ziet daar hoe de wereld om zich heen langzaam toegeeft aan het ‘dierlijke kuddeninstinkt’ en bekritiseert de diplomaten die de ‘menschelijkheid tot machinale wreedheid’ hebben laten verstarren.¹⁴¹ Joost maakt de oorlog van dichtbij mee, maar Van Suchtelen laat zijn hoofdpersonage de situatie met een goedaardig hart bekijken en laat hem stilstaan bij de doden die om hem heen vallen. Ik meen dat Van Suchtelen met opzet alleen de voorletters van de gevallen soldaten om Joost heen noemt, om de anonimiteit van de soldaten te benadrukken:

¹³⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 460.

¹³⁹ ‘Kritische kroniek: Nico van Suchtelen zestig jaar (een nabetrachting)’, *Tijd en Taak: religieus-socialistisch weekblad* (12 november 1938) 5.

¹⁴⁰ ‘Nico van Suchtelen 60 jaar: een representant van het voor-oorlogsche idealisme’, *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* (24 oktober 1928) 9.

¹⁴¹ Van Suchtelen, *De stille lach*, 378 en 398.

Weer trof het mij hoe rustig bij velen de gelaatsuitdrukking was. Ik vond ook R. Hij lag alleen, op den rug, kalm uitgestrekt, als slapend. Het ontroerde mij volstrekt niet hem daar te zien liggen. Ik trad dichterbij, nieuwsgierig, wat zijn gelaat wel zeggen zou. Ik keek er lang naar. Vrede, zei het, Geluk. Waarom is er vrede in het gelaat van zooveel dooden, waarom geluk? Dat beteekent iets. Wat heeft R. gezien, gehoord, gevoeld, doorleefd in de eene secunde van zijn sterven, waar hij nu verstarde nog glimlacht? Ik dacht aan blinde Keesje, die zag er ook zoo gelukkig uit in zijn kistje tusschen de bloemen.¹⁴²

De wijze waarop Van Suchtelen gevallen soldaten beschrijft, die net zijn gestorven, verschilt enorm van romans als *Muziek Voorop* of *De Franc-tireur van Warsage*, waarin de lezer schrik wordt aangejaagd. Hier wordt geschreven vanuit een gevoel van hoop. De soldaten, al stierven zij in een oorlog, vonden vrede in het sterven. Gezien de christelijke achtergrond van Van Suchtelen, meen ik dat hij de lezer wil zeggen dat zij in hun dood vrede en rust vonden omdat zij naar God gingen, wat ook direct de vredige gelaatsuitdrukking verklaart van de gevallen soldaat R. Van Suchtelen's harde werkelijkheid van de oorlog is het nutteloze geweld, maar tegelijkertijd de belofte van vrede:

'En d'us geloofst ge aan naastenliefde en zedelijkheid. Natuurlijk! In den kleinen kring van gezin en vrienden voelt ge immers wat kameraadschap en liefde zijn? En bij groote, schokkende gebeurtenissen wordt er o'ok iets als menschenliefde in uw wakker. (...) als ge de maatschappij wilt hervormen, zult ge onvermijdelijk moeten beginnen met uzelf. En als ge wilt dat een vrede duurzaam zij, dan zult ge ook voor goed de oorzaken van den oorlog moeten uitroeien, niet in uw politiek en economisch gedoe, maar in uw eigen hart.'¹⁴³

Conclusie

Op zeer uiteenlopende wijze beschrijven alle Nederlandse oorlogsschrijvers hun eigen harde werkelijkheid van de oorlog. Van Gijsen die schrijft over de mobilisatieproblematiek op het Brabantse platteland, tot Van Eerbeek die zijn zorgen deelt over het zedelijk verval ten gevolge van de oorlog onder de gemobiliseerde soldaten. Van de beschrijving van de gewelddadige Duitse inval in België door Pisuise, tot de uitgesproken wens van Van Suchtelen voor vrede, alle romans spreken stuk voor stuk één duidelijke boodschap uit: de oorlog werd in Nederland tijdens, maar vooral daarna, gezien als iets dat negatieve gevolgen had voor iedereen die er mee in aanraking kwam.

¹⁴² Van Suchtelen, *De stille lach*, 416.

¹⁴³ Ibidem, 443-444.

Hoofdstuk 3: Het vaderland

Het heroïsche vechten *voor* het vaderland en *tegen* de vijand, werd tijdens de Eerste Wereldoorlog onderdeel gemaakt van de nationale identiteit van oorlogvoerende landen. Nationale leiders poogden sterke nationalistische gevoelens te indoctrineren bij hun soldaten om hen op deze wijze te enthousiasmeren voor de oorlog.¹⁴⁴ De Eerste Wereldoorlog is getekend door de politieke mythe van soldaten die uit vaderlandsliefde ten strijde trokken tegen de vijand. Logischerwijs had elk oorlogvoerend land een eigen politieke mythe, met daarin een eigen vaderland en aangewezen vijand die verslagen moest worden. Zoals uit voorgaande hoofdstukken is gebleken was er in Nederland weinig ruimte voor oorlogsenthusiasme, omdat Nederland geen baat had bij het voeren van oorlog. Hoe werd er in neutraal Nederland, die de oorlogsgekte zo ver mogelijk buiten de deur hield, aangekeken tegen de politieke mythe van ‘het vaderland’ die de rest van Europa in zijn greep hield? Hoe wordt hier in Nederlandse oorlogsromans invulling aan gegeven? De mythe van ‘het vaderland’ vormt het derde thema van deze scriptie. Onder dit thema schaar ik vaderlandsliefde, de vijand, maar ook het slachtoffer van deze vijand. Er bestaat immers geen held zonder slechterik, maar ook geen slechterik zonder dame in nood.

Vaderlandsliefde

In de meeste Nederlandse oorlogsromans wordt vaderlandsliefde beschreven als een loze belofte vanuit de overheid. In oorlogsroman *Als ge niet...dan!* van Van Bruggen volgt de lezer crimineel Jean Rauque die in het Franse leger als soldaat dient tijdens de oorlog. In één van de passages uit de roman is Jean in gesprek met professor Dickens, waar Dickens Jean uitlegt dat zij met ‘vaderlandsliefde’ naar het front zijn gelokt om een ‘heldendood’ te sterven. Eenmaal bij het front aangekomen, begrijpt Dickens niet wat hij hier doet: ‘Wat de diplomaten met me voor hadden, toen ze mij onder de wapens dwongen en hierheen brachten, weet ik niet. Laat ons alleen hopen dat ze ’t zelf weten en verantwoorden kunnen.’¹⁴⁵ Het eindeloze moorden kan voor Dickens niet goedgepraat worden met ‘vaderlandsliefde’. Aan het front geloven de soldaten niet langer in het sprookje dat hen door ‘diplomaten’ is ingefluisterd.

Van Suchtelen beschrijft in oorlogsroman *De stille lach* niet alleen wat vaderlandsliefde naar zijn idee is, maar ook welke nadelige gevolgen vaderlandsliefde teweegbrengt binnen de samenleving. In Van Suchtelens romantische brief- en dagboekroman levert hoofdpersonage

¹⁴⁴ David Monger, *Patriotism and propaganda in First World War Britain: The National War Aims Committee and civilian morale* (Liverpool 2017) 169.

¹⁴⁵ Van Bruggen, *Als ge niet...dan!*, 31.

Joost Vermeer felle kritiek op de ophemeling van eigen land: ‘Chauvinisme, en alle massa-verdwazing, zijn tenslotte grootendeels uitbarstingen van jonge, door latere, oppervlakkiger beschaving, teruggedrongen tot instinkt gemaakte barbaarschheid.’¹⁴⁶ Deze nieuwe generatie gebruikt vaderlandsliefde om oorlog te voeren maar ten gevolge hiervan wordt het ‘maatschappelijk individu’ bedreigd, omdat de mens zijn geestelijke vrijheid verliest. Zo raakt de wereld langzaam verteerd door een ‘slaafsch massa-instinkt’.¹⁴⁷

In *Oorlogszwendel* gooit Benima het over een andere boeg. In zijn roman wordt vaderlandsliefde niet zozeer bekritiseerd, maar de manier waarop invulling wordt gegeven aan het begrip. De lezer volgt voormalig soldaat Udo, die niet langer in dienst is en de rest van de mobilisatieperiode werkt in de illegale woekerhandel. In de roman zijn Udo en een personage dat ‘de schrijver’ wordt genoemd met elkaar in gesprek, waarbij aan Udo de vraag wordt gesteld of hij wel vaderlandsliefde bezit. Udo geeft twijfelend antwoord dat hij uiteraard niet kan ontkennen dat hij liefde voelt voor zijn land. De schrijver hoort de twijfel bij Udo en deelt daarom zijn eigen visie: hij vergelijkt vaderlandsliefde met de liefde van een mens voor zijn familie of stad, getekend door een gevoel van saamhorigheid. Een ‘oorspronkelijk toch onschuldige natuur-wet’, wordt op ‘kunstmatige wijze steeds meer geprikkeld, aangewakkerd en in de verkeerde richting geleid’, en nu dreigt het de mensheid te vernietigen.¹⁴⁸ Op de vraag of de schrijver vaderlandsliefde bezit antwoordt de schrijver het volgende: ‘Waarachtig wel! Maar ik versta onder dit ook édele instincten wijzende gevoel niet, wat er oppervlakkig onder wordt verstaan, dat is: bereid te zijn voor de “onafhankelijkheid van het land” moordenaar te worden!’¹⁴⁹ De strijd voor onafhankelijkheid moet plaats maken voor ‘afhankelijkheid in een goed-geordend wereld-verband’, volgens de schrijver. Ik meen dat ‘de schrijver’ Benima zelf is die op deze wijze zijn mening bekend maakt bij de lezer. Kortom, Benima is niet tegen de liefde die iemand voelt voor een land, maar meent dat het wordt verdraaid naar iets dat moorden legitimeert, terwijl vaderlandsliefde dat niet hoeft te zijn.

In de romans *Muziek voorop* en *Mobilisatiekameraden* hebben de soldaten nooit in het sprookje van vaderlandsliefde geloofd. Voor de soldaten in deze twee romans wordt ‘liefde voor het vaderland’ ervaren als iets dat maar geroepen wordt door hun overheid om de soldaten naar het front te krijgen. In *Muziek voorop* van De Nève wordt Jean Bernier als officier naar het front gestuurd om te vechten voor de vrijheid van Frankrijk ‘tussen de enge grenzen van

¹⁴⁶ Van Suchtelen, *De stille Lach*, 120.

¹⁴⁷ Ibidem, 395.

¹⁴⁸ Benima, *Oorlogszwendel*, 243-244.

¹⁴⁹ Ibidem, 244.

het plekje grond dat met een dik woord “vaderland” wordt genoemd’.¹⁵⁰ Jean Bernier is niet enthousiast om voor dit stukje grond zijn veilige thuishaven te verlaten: ‘Vaderland, vrijheid, oorlog – woorden die rondom hem klinken en die voor hem geen betekenis hebben. Hij moet weg uit Parijs, weg van zijn vrouw, weg van zijn werk. Rondom die gedachte beweegt zich al een zorg.’¹⁵¹ Jean Bernier moet zijn hele leven achter zich laten, alles uit handen laten vallen voor ‘het vaderland’, waarvan niemand hem kan vertellen wat het nu precies is. Waarom gaat hij, is de vraag die De Nève bij de lezer opgooit. Mulder doet hetzelfde in *Mobilisatiekameraden*, waar vrienden Roelof en Karel opgeroepen worden door het Nederlandse leger. De mannen worden met hun mede-soldaten in treinen vervoerd naar de grens om daar als grenswacht hun vaderland te dienen. Met een zwaar hart vertrekken zij: ‘Aan trouw voor het vaderland dacht op dat oogenblik niemand...maar trouw aan z’n vrouw, aan het meisje, werd uitgezegd op diverse wijzen.’¹⁵² Wat de mannen achterlaten, weegt veel zwaarder dan de vage plicht om het vaderland te dienen, zo schrijft Mulder.

Pisuisse’s vroege oorlogsroman *De franc-tireur van Warsage* onderscheidt zich in de beschrijving van vaderlandsliefde van de rest van de Nederlandse oorlogsromans, omdat de schrijver het concept belachelijk maakt. Pisuisse drijft met zijn roman de spot met de Duitse mythe van de franc-tireur. Kamiel is in dit verhaal de franc-tireur, de dorpsgek van Warsage en haast bezeten van vaderlandsliefde. Wanneer de oorlogsdreigingen steeds serieuzer worden en de mannen om hem heen worden opgeroepen voor het leger, wordt kreupele Kamiel tot zijn grote verdriet geweigerd: ‘De wrok die hem kwelde, toen hij – zèlf in de jaren – zich des Konings rok onthouden zag, het voorrecht hem ontzegd werd een deel te vervullen van wat hij voelde zijn roeping als man te wezen: te dienen, als ’t moest te vechten, voor zijn Vaderland.’¹⁵³ Kamiel geeft zich niet gewonnen en besluit eigenhandig de Duitsers te saboteren. Hij gaat elke dag op pad om Duitsers te spotten en ligt urenlang op de uitkijk. Zijn dorpsgenoten drijven de spot met hem: ‘Kreep’le Kamiel gaat er te nacht met zichten voort” en ze lachten tot elkaar: ‘Hij wil ermeê binnen zijn, voordat hij de Dutschen gaat schieten.’¹⁵⁴ Zijn dorpsgenoten vinden hem een komisch figuur, een onschuldige vaderlandsfanaat, maar uit de manier waarop zij hem belachelijk maken blijkt dat zij zijn gevoelens niet delen. Aan het einde van de roman gaat de wens van Kamiel, de gek van Warsage, in vervulling en sterft hij voor zijn vaderland:

¹⁵⁰ De Nève, *Muziek voorop*, 8.

¹⁵¹ Ibidem, 10-11.

¹⁵² Mulder, *Mobilisatiekameraden*, 9.

¹⁵³ Pisuisse, *De franc-tireur van Warsage*, 5-6.

¹⁵⁴ Ibidem, 3.

In zijn bleek gelaat vlamden de oogen met wilden gloed en waanzinnig gilde hij de soldaten tegen: “Nu gij terug... Verdoemde Pruisengebroed!... Nu gij terug... Vive la Belgique!...” Toen schoten de voorste Duitsche fusilliers, op 'n enkel kort bevel, “dien gevaarlijken gek met dat belgische vod, den franc-tireur van Warsage, dood.”¹⁵⁵

De laatste twee oorlogsromans waarin vaderlandsliefde wordt beschreven zijn beide getekend door een socialistische overtuiging. De eerste is De Jong's *Frank van Wezels roemruchte jaren* waarin de lezer schoolmeester Frank van Wezel volgt die tijdens de mobilisatieperiode in dienst is als soldaat. Wanneer Frank op een middag op straat loopt hoort hij een liedje: 't Is plicht dat ied're jongen, aan d' onafhankelijkheid, van zijn geliefde vaderland, zijn beste krachten wijdt! Hoezee! Hoezee! Voor 't vaderland hoezee! Voor koningin en vaderland, vecht ied're jongen meehee!' ¹⁵⁶ Frank vervloekt zichzelf dat hij zijn leerlingen 'dit soort vervaarlijke vaderlandse onzin had moeten leren zingen'. ¹⁵⁷ Deze vaderlandse liedjes zorgen er naar Franks idee voor dat mensen hun verstand verliezen: 'Natuurlijk! De benen konden er stevig maatvast op stappen, en daar kwam het op aan... De hersens telden niet mee... In het leger werd met de hersens geen rekening gehouden. De soldaat behoefde geen hersens te hebben. (...) hij had niet te denken, hij had bevelen uit te voeren. En basta!' ¹⁵⁸ Frank ziet dwars door de intenties van het militaire apparaat heen. Vaderlandsliefde zou van hem namelijk geen held maken, maar zou hem veranderen in een marionet. ¹⁵⁹ De Jong beschrijft vaderlandsliefde als verzinsel van het militaire apparaat om de burgers te veranderen in soldaten en hen blind en volgzaam te maken voor de oorlog.

Waar De Jong in zijn roman voornamelijk het militaire apparaat hekelt en beschrijft hoe vaderlandsliefde werd misbruikt door de militaire macht om soldaten te veranderen in volgzaam schapen, beschrijft Van Gogh-Kaulbach in *De hooge tooren* vaderlandsliefde als directe bedreiging voor het socialisme. Zij beschrijft vaderlandsliefde als saboteur van het ultieme socialistische doel: de wereldwijze vereniging van het proletariaat. De lezer volgt het gezin van socialist Kees Vermeer wanneer de oorlog uitbreekt. Wanneer Kees met zijn zoon op de markt rondloopt hoort hij een praatje aan van mobilisatie-enthousiast De Leeuw: 'Zijn mond trok zich samen als proefde hij iets bitters. Ze praatten van vaderlandsliefde... was die dan sterker dan de broederliefde voor de proletariërs in andere landen? Had de proletariër wel een vaderland?' ¹⁶⁰

¹⁵⁵ Pisuisse, *De franc-tireur van Warsage*, 191-192.

¹⁵⁶ De Jong, *Frank van Wezels roemruchte jaren*, 73.

¹⁵⁷ Ibidem, 73.

¹⁵⁸ Ibidem, 73.

¹⁵⁹ Ibidem, 1.

¹⁶⁰ Van Gogh-Kaulbach, *De hooge tooren*, 144.

Vermeer voelt zich verplicht te reageren en roept terug dat het niet ‘onze plicht is te vechten voor onze meesters!’ Kees bekritiseert De Leeuw voor zijn ‘bazelen over vaderlandsliefde en de noodzakelijke verdediging van de grenzen’ omdat dit het belang van het proletariaat ondermijnt.¹⁶¹ Vaderlandsliefde was voor Van Gogh-Kaulbach een leeg concept voor het proletariaat. De mensen behoorden tot elkaar, niet tot hun nationale leiders en al helemaal niet tot het zogenaamde vaderland.

Nederland was niet in oorlog en uit de oorlogsromans blijkt duidelijk dat vaderlandsliefde dan ook iets anders inhield op neutraal grondgebied. Het is opvallend dat geen van de romans beschrijft wat vaderlandsliefde voor Nederland is. In de romans wordt vaderlandsliefde louter beschreven als buitenlands verschijnsel, een verzonnen verhaal van oorlogvoerende landen, waaruit gevoelens van morele superioriteit ten opzichte van deze oorlogvoerende landen te bespeuren valt. In de Nederlandse oorlogsromans wordt vaderlandsliefde afgekeurd en beschreven als loze belofte, verzonnen door overheden en militaire machten om soldaten naar het front te krijgen en gebruikt om moorden aan het front te legitimeren.

De vijand

Daar waar het vaderland belangrijk was om *voor* te vechten, was het ook belangrijk *tegen* wie er gevochten moest worden. Hoewel Nederland neutraal was, is Duitsland, daar waar een vijandbeeld wordt geschetst, de grote slechterik van de Nederlandse oorlogsverhalen. In *De franc-tireur van Warsage* wordt de Duitse inval in België beschreven vanuit Belgisch perspectief, waarbij de Duitsers logischerwijs als vijand worden afgeschilderd. Pisuisse was enige tijd als oorlogscorrespondent aanwezig in België toen het Duitse leger binnenviel, wat verklaart waarom hij zijn boek vanuit Belgisch perspectief heeft geschreven. Waarschijnlijk was hij zo aangeslagen door het geweld van het Duitse leger dat hij de Duitser tot vijand maakte in zijn roman. Ik meen dat dit een bewuste keuze is geweest, omdat zijn roman de spot drijft met de Duitse mythe van de franc-tireur waarmee de Duitsers het oorlogsgeweld jegens België legitimeerden. In de roman is de franc-tireur de ongevaarlijke Kamiel en wordt beschreven hoe agressief het Duitse leger met de Belgische burgers omgaat. De lezer bevindt zich in het hoofd van Kamiel die toekijkt hoe de Duitse indringer steden afbrandt, huizen vernietigt en weerloze burgers vermoordt:

¹⁶¹ Van Gogh-Kaulbach, *De hooge tooren*, 147-150.

'n Verdwaalde kogel schiet een venster aan scherven (...). De beide slachtoffers ploffen omver en blijven roerloos liggen, de vader op den rug in een rookende bloedplas, de zoon, nog half overeind met de borst tegen de muur gezakt, het hoofd slap tusschen de schouders achterover, de gebroken oogen luguber starend in de lucht...Niemand van de soldaten kijkt meer naar de lijken om.¹⁶²

Van Booven was net als Pisuisse in België aanwezig tijdens de oorlog en verwerkte zijn ervaringen in de roman *De scheiding*, waarin ook hij het oorlogsgeweld van het Duitse leger jegens de onschuldige Belgische burgers beschrijft. Hoewel Van Booven niet vanuit Belgisch perspectief schrijft, maar vanuit het perspectief van twee Nederlandse jongens, is zijn sympathie voor de Belgen overduidelijk. Marius en Miel steken uit nieuwsgierigheid naar de oorlog en het welzijn van hun geliefde de grens over van Nederland naar België, waar ze in Leuven onverhoopt in het oorlogsgeweld terecht komen. Marius ziet hoe overal in de stad branden ontstaan, terwijl de Duitse soldaten als 'grijze schimmen' de straten overnemen, mikkend en vurend 'op vluchtende wezens op straat'.¹⁶³ Wanneer Marius en Miel weer veilig zijn teruggekeerd in Nederland, komt Marius tot de volgende conclusie: 'Al was hij dan neutrale, de kracht moest hij hebben zijn gaven te schenken aan de zaak der Franschen, der verbondenen, die hij meende de rechtvaardigste was. Miel was een krachtig man geweest en hij was het gebleven, omdat hij had partij kunnen kiezen uit overtuiging.'¹⁶⁴ Gezien het feit dat Van Booven zelf ter plaatse is geweest in België, spreekt hij hier wellicht direct tot de lezer. Van Booven zet het Duitse leger in zijn verhaal niet alleen neer als de vijand en slechterik, hij trekt expliciet partij voor Frankrijk, zelfs al is de Nederlandse burger Marius, net als Van Booven, in deze strijd eigenlijk neutraal.

Pisuisse en Van Booven demoniseren het Duitse leger in hun romans en spannen de kroon in het creëren van een duidelijk gericht vijandbeeld. Hoewel in andere oorlogsromans niet zo'n duidelijk vijandbeeld van de Duitser wordt geschetst, is er in andere romans wel degelijk een terugkerend negatief beeld van de Duitse soldaat terug te zien. In *Oorlogszwendel* van Benima denkt Udo met veel afschuw terug aan het gedrag van de Duitse soldaten waar hij in zijn diensttijd mee werd geconfronteerd: 'Een moment flitste door Udo's hoofd: een beeld van waanzinnig vrouwen, uitgetrokken om god-weet 'n paar honderd Mark te verdienen, kruipend op de knieën, handen-wringend bidden en smeekend met rauwe kreten om genade, voor de "gedisciplineerde", onbarmhartige Duitse soldaten...totdat...de doodende schoten

¹⁶² Pisuisse, *De franc-tireur van Warsage*, 49-50.

¹⁶³ Van Booven, *De scheiding*, 149.

¹⁶⁴ Ibidem, 285.

kraakten...'¹⁶⁵ Net als in de romans van Pisuise en Van Booven keert in deze roman het beeld terug van de wrede Duitse soldaat die weerloze burgers, smekend om genade, de kogel geeft. In *De hooge tooren* wordt de afkeer jegens het Duitse leger zeer vluchtig beschreven door Van Gogh-Kaulbach. In een enkel citaat beschrijft zij hoe de Nederlandse burgers reageren op de Duitse inval in België: 'Daar kê je donder op zeggen!' gromde een jonge kerel achter hem. 'Uitroeien moesten ze die smerige moffen!'¹⁶⁶

Ten slotte wordt in de roman *Mobilisatiekameraden* van Mulder op symbolische wijze afgunst jegens het Duitse leger geuit. Karel weet tijdens de mobilisatieperiode de verleidingen van het vrije soldatenleven niet te weerstaan en slaagt er niet in trouw te blijven aan zijn verloofde Janne. Wanneer de oorlog ten einde komt, beseft Karel wat hij heeft gedaan en vraagt Janne om vergiffenis. Vervolgens wordt Karel door Janne's herdershond in zijn beet gebeten.¹⁶⁷ Moeyes stelt dat het niet duidelijk is of het hierbij gaat om een Duitse herdershond, omdat dit 'de thematiek wellicht te complex gemaakt zou hebben'.¹⁶⁸ Gezien het feit dat andere Nederlandse oorlogsromans, waarin een vijandbeeld wordt geschetst, het Duitse leger als slechterik beschrijven, vind ik echter het aannemelijk dat het in *Mobilisatiekameraden* gaat om een *Duitse* herdershond die Karel de genadeslag geeft aan het einde van de mobilisatieperiode. Het is mij niet duidelijk of de roman vóór of na de Duitse inval van 1940 is verschenen, maar ik vermoed dat Moeyes de roman niet in zijn lijst van Nederlandse oorlogsliteratuur over de Eerste Wereldoorlog had opgenomen als de roman na de inval van Nazi-Duitsland was verschenen. Als de roman inderdaad vóór de Duitse inval van mei 1940 is gepubliceerd, kan de beet van de herdershond zelfs nog symbool staan voor zowel de Duitse dreiging tijdens de Eerste Wereldoorlog als de dreiging van Nazi-Duitsland in een toekomstige oorlog.

Behalve dat de Nederlandse oorlogsromans het Duitse leger als vijand beschrijven, zijn er ook Nederlandse auteurs die zich juist verzetten tegen de vijandige houding van de oorlogvoerende landen. Deze auteurs zien 'de vijand', net als 'vaderlandsliefde', als verzinsel, een leeg omhulsel dat nergens op gebaseerd is. In de roman *Als ge niet... dan!* van Van Bruggen, tegenstander van het militarisme, vraagt de Franse crimineel Jean Rauque zich af waarom hij tegen 'de ànderen' vecht: 'Het kolkte in hunne hoofden. – Wat moesten ze? Wat wilden ze van – die ànderen? Wilden die anderen iets van hèn? Bedreigden zij elkander – waarom bedreigden zij elkander? Om het – vaderland? Een ledige vraag...'¹⁶⁹ De soldaten vechten tegen elkaar, uit

¹⁶⁵ Benima, *Oorlogszwendel*, 209.

¹⁶⁶ Van Gogh-Kaulbach, *De hooge tooren*, 144.

¹⁶⁷ Mulder, *Mobilisatiekameraden*, 244.

¹⁶⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 464.

¹⁶⁹ Van Bruggen, *Als ge niet... dan!*, 152.

vaderlandsliefde werd hun verteld, maar nu ze tegenover elkaar staan, begrijpen ze niet wat deze anderen nu tot hun vijand maakte. In zijn andere roman, *De zondvloed* (1920), legt Van Bruggen hetzelfde probleem voor aan zijn lezers door middel van een gesprek tussen twee soldaten:

‘Ik zie bloed. En dan word ik razend. Het maakt me bezeten. Ik wil den kuil uit. Ze aanvliegen.’

‘Wie is ze?’

‘De anderen natuurlijk.’

‘En waarom de anderen?’

‘Nou ja, omdat ze... Daar ben je toch voor! God straft ze, de anderen. Waarom? Omdat ze...doe geen idiote vragen. Weet jij ‘t. Je zit zoo lang op ze te loeren. Je wordt zoo met alle middelen tegen ze opgehitst. Dan weet je niet anders. Ik weet wel anders. Ze willen de wereldheerschappij. Ze willen ons land. Ze willen onze koloniën. Ze bedreigen onzen handel.’¹⁷⁰

De officier hoort hun gesprek en roept dat hij hen niet wil horen: ‘Hier zijn alleen de mannen die hun plicht doen. (...) voortwaarts – marsch!’¹⁷¹ Van Bruggen wil in zijn romans laten zien dat de vijandschap die landen elkaar toeschreven irrationeel is. Niemand heeft een antwoord op de vraag waarom ze deze ‘anderen’ nu aanvallen, omdat er geen antwoord is. Van Suchtelen, als groot voorstander van vrede, heeft een soortgelijke boodschap in *De stille lach*. Ook hij laat aan de hand van een gesprek tussen soldaten zien dat het vijandige beeld dat de soldaten van elkaar hebben, nergens op gebaseerd is. De soldaten lijken namelijk meer op elkaar dan ze denken:

‘Ik vroeg hem of hij werkelijk nooit bang geweest was. Hij antwoordde: ‘Wij Duitschers vrezen niets of niemand ter wereld dan God alleen.’ Ik merkte op, dat dit eigenlijk een aanhaling was van een Fransman, echte Fransche bluf, wat hem hevig prikkelde. Onmogelijk, riep hij, zoo iets kan alleen een vrije Duitscher zeggen.’¹⁷²

De dame in nood

Ten slotte wil ik in dit hoofdstuk nog enige aandacht besteden aan de slachtofferrol die aan België wordt toegekend in de Nederlandse oorlogsromans. Ik voeg hier gelijk aan toe dat dit maar in vier van de veertien oorlogsromans gebeurt, maar ik vond het belangrijk om het wel te noemen omdat het beeld van ‘België als slachtoffer’ onlosmakelijk verbonden is met het beeld

¹⁷⁰ Van Bruggen, *De zondvloed*, 55.

¹⁷¹ Ibidem, 58.

¹⁷² Van Suchtelen, *De stille lach*, 395.

van ‘Duitsland als vijand’. De schending van de Belgische neutraliteit en de oorlogsmisdaden van het Duitse leger jegens België waren tekenende beelden van de Eerste Wereldoorlog, omdat ze een belangrijk onderdeel van de Britse propagandacampagne vormden.¹⁷³ De beelden van ‘België als slachtoffer van Duits oorlogsgeweld’ zijn terug te zien in de Nederlandse oorlogsromans en het is opvallend dat er in een aantal romans ondanks de Nederlandse neutraliteit toch gesympathiseerd wordt met het lot van de Belgen.

De eerste van de vier oorlogsromans waar deze slachtofferrol aan België wordt toegekend is *De franc-tireur van Warsage*. Omdat Pisuisse met zijn roman de Duitse oorlogsmythe van de franc-tireur ontkracht, zoals in het eerste hoofdstuk is uitgelegd, maakt hij de Belgische burgers bewust tot slachtoffer. Hij vertelt geen verhaal van de Belg die zich moedig staande hield tegen het Duitse leger. Pisuisse beschrijft juist hoe de Duitse soldaten weerloze burgers vermoorden en het land verwoesten:

Troosteloze verwoesting, dood, verderf en vernieling hadden ’t volrijke land bezocht, waar de oogst van den zomer vergeefs was gerijpt. En de bewoners van deze rampzalige streek, ze waren al vroeger gevlucht, zoals nù de Warsagenaars en de Berneauers vluchten, of ze lagen naast hun beesten, als hun beesten, neergeschoten voor de huizen, in de greppels, langs de wegen, onherkenbaar vertrapt vaak door cavalcades, hun lijken te pletter gereden onder kneuzende kanonnenwagens...¹⁷⁴

Ook in *De scheiding* van Van Booven komt duidelijk het beeld van de onschuldige Belgische burger terug, overgeleverd aan de wreedheid van het Duitse leger. Van Booven beschrijft in zijn roman de grote schrikbeelden van de oorlog, zoals de branden in Leuven door toedoen van het Duitse leger, een belangrijk onderdeel van de Britse propagandacampagne tegen Duitsland:

De kreten der anderen rond hem brachten hem tot bezinning. Het waren heesche geluiden, schor uitgestooten, door doodsbanige ongelukkigen, die begonnen te beseffen, hoe weerloos zij waren, hoezeer overgeleverd aan plunderende, schennende vijanden, die weldra ook bij dit huis zouden komen om het leeg te stelen en het dan in de brand te steken zoals daarginds gebeurde.¹⁷⁵

Ook het schrikbeeld van de opgejaagde Belgische vluchtelingen komt in de roman voorbij:

¹⁷³ Moeyes, *De zwaardjaren*, 27-86

¹⁷⁴ Pisuisse, *De franc-tireur van Warsage*, 107-108.

¹⁷⁵ Van Booven, *De scheiding*, 150-151.

Ge weet dan hoe wij den weg naar Mechelen werden opgedreven. Moeder was doodziek en ik moest haar als het ware voortslepen. Ik had herhaaldelijk tegen de soldaten gezegd, dat zij niet verder kon. Wij raakten geheel achter in den troep. Toen opeens gebeurde het, haar hoofd viel voorover, zij struikelde en ging naar mij neerstorten. Maar ik steunde haar en nog werden wij door de Duitschers bedreigd. Maar moeder lag heel en al slap in mijne armen en scheen niet meer te ademen. O! wat ik toen beleefd heb...¹⁷⁶

De twee andere romans wordt België niet zozeer beschreven als direct slachtoffer van het Duitse leger, maar als slachtoffer van de oorlog in zijn algemeen: hoe België was meegesleurd in de oorlog, nu verwickeld in een strijd waar zij zich niet eens in wilden mengen. In *Oorlogszwendel* beschrijft Benima België niet eens als échte oorlogvoerende partij: ‘Zou zelfs deze wereldoorlog ooit begonnen zijn, als niet elke partij – behalve dan het meegesleurde België – in dit bloedigste aller-hazard-spelen een fantastisch groote winst hoopte te verwerven?’¹⁷⁷ Ook in Gijsen’s *Een uit velen* wordt beschreven hoe België onverhoopt tussen vuren was komen te staan: “En...en...en den Bels, den Bels, die valt er gelijke tussche verlore, woar of niet?” vroeg Chef.¹⁷⁸ Nederland was tijdens de mobilisatieperiode bang hetzelfde lot te ondergaan als België, dat net als Nederland verklaard had neutraal te blijven. Dit verklaart grotendeels waarom zij sympathiseren met het lot van de Belg: België leefde de nachtmerrie waar Nederland van wakker lag.¹⁷⁹

Conclusie

Vaderlandsliefde wordt in de Nederlandse oorlogsromans beschreven als buitenlands verschijnsel. De romans beschrijven vaderlandsliefde louter afkeurend, maar beschrijven niet wat vaderlandsliefde voor Nederland zelf betekende. Of het nu wordt beschreven als een verzinsel, een loze belofte was van diplomaten, zoals in *Als ge niet...dan!* (1917), door de schrijver wordt bespot zoals in *De franc-tireur van Warsage* (1914), of wordt bekritiseerd vanuit socialistische overtuiging, zoals in *De hoge tooren* (1922), ‘vaderlandsliefde’ was voor de Nederlandse schrijvers een leeg concept dat louter oorlogsdoelen diende. De Nederlandse schrijvers waren duidelijk bewust van de manier waarop vaderlandsliefde werd gebruikt om soldaten naar het front te lokken en omdat Nederland als neutrale partij geen baat had bij oorlog, is het aannemelijk dat de ophemeling van het vaderland als onderdeel werd gezien van de

¹⁷⁶ Van Booven, *De scheiding*, 208.

¹⁷⁷ Benima, *Oorlogszwendel*, 56.

¹⁷⁸ Gijsen, *Een uit velen*, 43.

¹⁷⁹ Moeyes, *De zwaardjaren*, 23.

oorlogsgekte van de vroege twintigste eeuw en daarom ver buiten de deur werd gehouden. Het schrikbeeld van het Duitse leger, schender van de Belgische neutraliteit, werd echter zeer serieus genomen. België was in de Nederlandse oorlogsromans de dame in nood die geterroriseerd werd door het wrede Duitse leger. Zowel de demonisering van het Duitse leger als het toekennen van de slachtofferrol aan België zijn te verklaren vanuit de Nederlandse vrees om neutraal te blijven. Altijd was de vraag of Nederland hetzelfde lot zou kennen als de Belgen. Dit brengt me bij het laatste thema van deze scriptie: de vrees voor het behoud van de Nederlandse neutraliteit.

Hoofdstuk 4: De dreigende wolk uit het westen

De Nederlandse overheid had gedurende de zomermaanden van 1914 gepoogd niet al te veel aandacht te besteden aan de oorlogsgeluiden, maar vanaf 28 juli 1914, toen het oorlogsgevaar concreet werd, begon de Nederlandse overheid voorbereidingen te treffen en nam de onrust onder de bevolking toe. Op 30 juli volgde de officiële afkondiging van ‘de toestand van oorlogsgevaar’, zoals deze omschreven staat in artikel 186 van de Grondwet.¹⁸⁰ De vraag wat het Duitse leger van plan was en de vraag of Nederland erin zou slagen buiten de oorlog te blijven, deed iedereen de adem inhouden.¹⁸¹ Toen het Duitse leger het neutrale België binnenviel op 4 augustus 1914, werd het buurland een ‘dramatisch voorbeeld’ dat liet zien dat ook een neutraal land in de oorlog meegesleurd kon worden.¹⁸² In november 1914 stabiliseerde de politieke situatie omdat het westelijk front was vastgelopen in loopgraven, waardoor het onmiddellijke oorlogsgevaar voor Nederland was geweken. Dit betekende echter niet dat de Nederlandse overheid dit als een teken zag om teug te keren naar een vredessituatie en zelfs van een gedeeltelijke mobilisatie was geen sprake. De wapens laten zakken, meende de overheid, zou een verkeerde boodschap afgeven aan de buitenlandse grootmachten. De Nederlandse overheid wilde koste wat kost de oorlog buiten de deur houden en een voortdurende mobilisatie, wachtende op een oorlog die nooit zou komen, was het resultaat.¹⁸³

In het vierde en tevens laatste hoofdstuk, richt ik me tot het thema ‘de vrees van het behoud van de Nederlandse neutraliteit’ zoals deze wordt beschreven in de Nederlandse oorlogsromans. Dit thema is aanzienlijk kleiner dan de andere thema’s, maar ik vind het van belang om dit thema alsnog te belichten. Als geen van de andere thema’s laat dit thema namelijk zien hoezeer Nederland, al was het een neutrale partij, zich actief bezighield met de oorlog en vormt daarmee een waardevolle toevoeging aan het historiografisch debat over de Nederlandse houding tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Oorlogsangst

In *De hooge tooren* beschrijft Van Gogh-Kaulbach hoe de eerste oorlogsgeruchten Nederland bereiken in de zomer van 1914:

¹⁸⁰ Moeyes, *Buiten schot*, 52-57.

¹⁸¹ Ibidem, 79.

¹⁸² Kristel, *De oorlog van anderen*, 269.

¹⁸³ Ibidem, 131-132.

Een vage klank, in enkele dagen aangezwollen tot een orkaan van woeste krijgsgeluiden. (...) Mannen, vrouwen en kinderen, op elkaar getast tot een levende kluwen, drogen, als door razende hongeraangetrepen, de winkels binnen, smeekten om waren, gooiden met haastig gebaar het geld op de toonbank, als vreesden zij dat dit een oogenblik later geen waarde meer zou hebben; dan, beladen met tassen en manden vol eetwaar, werkten zij zich met tientallen anderen de spaarbanken binnen en eischten hun geld terug, hun bezit, dat misschien straks geen waarde meer zou hebben, maar dat zij toch in hun eigen handen wilden weten.¹⁸⁴

Van Gogh-Kaulbach beschrijft het moment dat de Nederlandse burger lucht kreeg van de Duitse inval als een moment van chaos, waarbij mannen angstig ‘met bleeke en strakke gezichten’ beseften dat het tijd was hun soldatenuiform uit de kast te trekken.¹⁸⁵ In 1919 ontmoette van Gogh-Kaulbach een principiële dienstweigeraar in Arnhem tijdens de Eerste Wereldoorlog, wat haar heeft geïnspireerd om deze roman te schrijven. Het socialistische tintje van het verhaal kan gewijd worden aan haar sympathie en bewondering voor de opkomende socialistische beweging in Nederland.¹⁸⁶ Hoewel de roman een sterke ideologische overtuiging uitdraagt, zijn de passages van Van Gogh-Kaulbach over de eerste oorlogsgeluiden in Nederland zeer waardevol, niet alleen vanwege haar literaire kunsten, waar zij veel om geprezen wordt, maar ook omdat haar beschrijvingen zeer in lijn liggen met de waarheid, zoals deze bijvoorbeeld door Linmans worden omschreven.¹⁸⁷ Als er één ding blijkt uit de beschrijving van Van Gogh-Kaulbach, is dat het uitbreken van de oorlog in Nederland angst zaaide over de toekomst.

Ook in roman *Het donkere licht* van Coolen zien we deze angstige stemming onder de Nederlanders aan het begin van de oorlog duidelijk terug. Het verhaal speelt zich af op het Brabantse platteland en hoofdpersonage Simon wordt opgeroepen voor het leger:

Toen ‘nen dag moest ook Simon Wijnands gaan, den landweerman. Hij kreeg zijn tijding thuisgebracht van den gemeentebooi. Hij zat er op te kijken, op dien bevelenden en gewichtigen roep, die plechtig en plotseling zijn leven klonk, hij zat er overdonderd in den oorlogsangst, stom en gesloten bij zijn wijf, dat jankte van de droefheid, dat haren mensch opgeroepen was.¹⁸⁸

Coolen voert de lezer mee in de Nederlandse oorlogsangst door geluiden van het front, die in Nederland hoorbaar waren, te beschrijven: ‘Een doffe dreun van minuut op minuut. De durende dreun, waarop de hemel rilt. Als ge mee oer oor ging liggen op den vochtigen grond, dan hoorde

¹⁸⁴ Van Gogh-Kaulbach, *De hooge tooren*, 143.

¹⁸⁵ Ibidem, 143.

¹⁸⁶ Lof voor de roman blijkt uit: ‘Anna van Gogh-Kaulbach’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1962) 100.

¹⁸⁷ Linmans, *De oorlog van morgen*, 11.

¹⁸⁸ Coolen, *Het donkere licht*, 63.

ge den doffen slag en voelde ge de echo van de krachten, die den hemel schokten.¹⁸⁹ Door deze passage wordt het voor de lezer voelbaar hoe dichtbij het front, en daarmee ook het gevaar, voor de Nederlanders eigenlijk was.

Net als in *Het donkere licht* staat in *Een uit Velen* van Gijsen de mobilisatieperiode op het Brabantse platteland centraal. Gijsen beschrijft op poëtische wijze hoe de oorlogsgeruchten zich in Nederland langzaam verspreiden:

Het was een van de laatste Julidagen. De wind was opgezet en 'n groote dreigende wolk kwam uit 't westen aandrijven. Als 'n treurmasker spreidde ze zich uit over het blonde morgenlicht. Ze kreeg nu gouden voering en zilveren rand van het glorielicht, dat daar achter haar uitscheen, ze breidde zich uit en vervloede.¹⁹⁰

Dat de oorlog is uitgebroken en mannen worden opgeroepen voor het leger, kunnen en willen de dorpelingen nauwelijks geloven: 'Ze stonden elkaar met verwezen gezichten te bekijken en 't leutig woord, de luchtige lach van den Brabander bleef achterwege.'¹⁹¹ Van Gijsen beschrijft hoe de oorlogsdreiging gedurende de gehele mobilisatieperiode plotseling weer kon oplaaien en het land daarmee telkens weer in zijn greep hield: 'Weer onrustbarende geruchten gingen, dat ons land zou meegesleurd worden in den oorlog'.¹⁹² Van Gijsen slaagt er in deze roman als geen ander in om de tijdsgeest van de mobilisatieperiode te beschrijven. Nu weten we immers dat Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal zou blijven, maar romans als deze laten zien dat dit toen niet vanzelfsprekend was. Dit blijkt ook uit het feit hoe meerdere oorlogsromans beschrijven dat de burgers niet dachten dat Nederland aan de oorlog zou ontsnappen.

Benima beschrijft in *Oorlogszwendel* hoe moedeloos de mobilisatieperiode was voor de Nederlandse soldaten. Zij leefden in een constante tweestrijd tussen ergernis vanwege hevige verveling en zorgen over de dag van morgen: zou Nederland dan nog wel neutraal zijn?¹⁹³ Ook hoofdpersonage Udo heeft het lastig met de mobilisatieperiode, maar vindt dat de soldaten zich gelukkig mogen prijzen 'dat we nou al twee-en-een-half jaar buiten den oorlog waren gebleven en dat 't voorlopig nog maar allemaal 'n spelletje was'.¹⁹⁴ Ook soldaat Frank in de *De Jongs Frank van Wezels Roemruchte Jaren* vraag zich af of 'ook Holland in de dodendans zou moeten

¹⁸⁹ Coolen, *Het donkere Licht*, 85.

¹⁹⁰ Gijsen, *Een uit velen*, 41.

¹⁹¹ Ibidem, 46.

¹⁹² Ibidem, 78.

¹⁹³ Moeyes, *Buiten Schot*, 132.

¹⁹⁴ Benima, *Oorlogszwendel*, 1.

mee springen'.¹⁹⁵ De Jong beschrijft in zijn verhaal hoe iedereen verbaasd was dat Nederland buiten de oorlog bleef. De militairen meenden dat het door hun beleid kwam, maar volgens De Jong was dit puur geluk:

Het sprookje, dat het Hollandse leger door zijn snelle mobilisatie en zijn strijdbare aanwezigheid de oorlog buiten de grenzen gehouden had en hield, won steeds meer aan kracht en de militaire autoriteiten kenden hun gouden tijdperk. Zij bralden luider en hooghartiger dan ooit en liepen sabelkletterend en sporenrinkelend langs het gemene burgervolk en dwongen steeds meerderen onder de wapens zij vonden de landstormwetten uit om de bevoorrechten, die in de laatste jaren vóór de oorlog waren vrijgeloot, ook in dienst te roepen.¹⁹⁶

Ook in *Lichting '18* beschrijft Van Eerbeek hoe het een wonder is 'dat Nederland vrij blijft...'. Hun lot werd bepaald door hun buurland: 'Als Duitschland er belang bij heeft, dat Holland neutraal blijft, dan moeten de geassocieerden er belang bij hebben, dat men meevecht...Dat wonder zal niet gebeuren...'¹⁹⁷ Van Eerbeek beschrijft hier op zeer geslaagde wijze hoezeer Nederland overgeleverd was aan de grillen van de Duitsers en de spanning die daarbij kwam kijken, om vervolgens het verlossende woord van vrede te horen:

Als moeder is het verdronken land aan zee, een moeder die uitziet naar de vrede; en elk oogenblik opnieuw telt, of het haar kinderen nog wel alle bezit...Alle Katholieke kinderen, en alle roode kinderen, en alle kapitalistische kinderen, en alle antirevolutionaire kinderen. En als eindelijk, eindelijk de zwarte tijd voorbij is...dan kloekt ze als een kip...Holland...dan kloekt ze als een kip haar kinderen bijeen...Dan laat ze ze weer vrij...vrij van de zonden van de oorlog...voor de zonden van de vrede.¹⁹⁸

Conclusie

Eén ding wordt onmiskenbaar duidelijk in de Nederlandse oorlogsromans: in Nederland werd gevreesd voor het behoud van de neutrale positie. Het moment dat de oorlog uitbrak wordt beschreven als een moment van blinde paniek, zoals te zien is in *De hooge tooren* en *Het donkere licht*. Toen de oorlog in de zomer van 1914 als een dreigende wolk in Nederland kwam aanwaaien, bereidden de burgers zich voor op het ergste. Het moment dat de Nederlandse mannen werden opgeroepen voor de mobilisatie vormde duidelijk het punt waarop het oorlogsgevaar concreet werd. Soldaten vreesden wat hen te wachten stond en vrouwen vreesden

¹⁹⁵ De Jong, *Frank van wezels roemruchte jaren*, 4.

¹⁹⁶ Ibidem, 4-5.

¹⁹⁷ Van Eerbeek, *Lichting '18*, 147.

¹⁹⁸ Ibidem, 148.

voor het lot van hun echtgenoten en zoons. Ook beschrijven de Nederlandse auteurs, zoals in roman *Een uit velen*, deze oorlogsangst als constante factor tijdens de mobilisatieperiode. Zou Duitsland vandaag besluiten dat ze Nederlands grondgebied nodig hadden om hun doelen te bereiken? Niemand wist het en angst voor wat de volgende dag zou brengen hield Nederland vier jaar lang in zijn greep. Wij weten nu dat Nederland neutraal zou blijven, maar uit de oorlogsromans blijkt dat niemand dit toentertijd had kunnen voorzien. Een mens lijdt dikwijls het meest door het lijden dat hij vreest, gaat het gezegde, en dit was voor neutraal Nederland tussen 1914 en 1918 een dagelijkse realiteit.

Conclusie

Terwijl de rest van Europa tussen 1914 en 1918 in de greep was van een allesvernietigende oorlog, ging het leven van de Nederlandse burger vredig door. Althans, dit was lange tijd het beeld van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. De afgelopen twee decennia is er een breed scala aan historisch onderzoek verschenen waarin de geïsoleerde positie van Nederland ter discussie wordt gesteld en ook deze scriptie heeft het tegendeel van deze veronderstelde isolatie bewezen. De betrokkenheid van Nederland met de oorlog was uiteraard anders dan de betrokkenheid van oorlogvoerende landen, maar de passieve toeschouwersrol die Nederland werd toegewezen is onterecht. Dat Nederland niet zelf in oorlog was, betekent immers niet dat de Nederlandse burger zich niet op zijn eigen manier bezighield met de oorlog. Romans vormen één van de manieren waarop wij nu inzage kunnen krijgen in de betrokkenheid van Nederland met de Eerste Wereldoorlog.

In de Nederlandse oorlogsromans bevindt de lezer zich niet in het hoofd van een traditionele, heldhaftige, moedige soldaat, maar in het hoofd van een antiheld. In het eerste hoofdstuk is duidelijk geworden dat Nederlandse oorlogsromans gevuld zijn met helden op sokken, soldaten die er weinig voor voelden om hun leven achter te laten voor het vaderland, hopeloze romantici, wiens oorlogsbelevissen getekend zijn door onbeantwoorde liefde, moreel gekwelde mannen die zich naarmate de oorlog voortduurt niet langer in staat zijn het verschil tussen goed en kwaad te onderscheiden, en ten slotte roodgekleurde helden, geportretteerd als martelaars van het socialisme en fel tegen het militarisme van de oorlog. Het karakter van de hoofdpersonage zet de toon van een verhaal en in de Nederlandse oorlogsromans wordt de toon duidelijk gezet: de mobilisatiejaren zijn voor de Nederlanders niet getekend door moedige soldaten, maar door normale mannen, wiens levens worden verwoest ten gevolge van de oorlog en de mobilisatie. De romans maken de soldaat menselijk, nemen zijn anonimiteit ten gevolge van de massaliteit van de oorlog weg, en laat de lezer beseffen: deze helden waren louter burgers in soldatenkleren.

In het tweede hoofdstuk kwam naar voren hoe de Nederlandse oorlogsromans allemaal op eigen wijze een harde werkelijkheid van de oorlog beschrijven. De romans schijnen licht op de harde realiteit van de mobilisatiejaren, waarin ook Nederlandse mannen als soldaten van huis waren en gezinnen plots zonder vaders en zoons moesten overleven, maar ook het militarisme, dat van volwassen mannen volgzaam schapen van het militaire apparaat maakte, en het zedelijk verval onder soldaten ten gevolge van de oorlog, dit zijn voor de schrijvers allemaal harde realiteiten van de mobilisatieperiode. Behalve dat de Nederlandse

oorlogsromans laten zien hoe het in Nederland was tijdens de oorlog, beschrijven ooggetuigen hoe de oorlog was die zich elders afspeelde op zo'n wijze dat de lezer het gevoel heeft ter plaatse te zijn. In groot detail werd de harde realiteit van de loopgravenoorlog aan de Nederlandse lezer beschreven: gewelddadig, beangstigend, gruwelijk, bloederig, massaal en bovenal allesvernietigend. Het autobiografisch karakter van deze romans droeg bij aan de hoge geloofwaardigheid van de romans. Nederlandse oorlogsromans onthulden zowel de harde realiteit van de mobilisatiejaren in Nederland, als de harde realiteit van de oorlog in de loopgraven.

Het derde hoofdstuk schijnt licht op het perspectief van neutraal Nederland op de politieke mythe van 'het vaderland': vaderlandsliefde, de vijand en het slachtoffer. Zoals eerder genoemd, bestaat er geen verhaal zonder held, geen held zonder slechterik, maar ook een slechterik zonder dame in nood. Vaderlandsliefde werd in de oorlogsromans beschreven als een verzinsel van oorlogvoerende landen, een loze belofte om soldaten te enthousiasmeren voor de strijd. Uit de romans blijkt enige mate van morele superioriteit ten opzichte van de rest van Europa, juist omdat Nederland doorzag wat voor leeg omhulsel 'vaderlandsliefde' nu eigenlijk was. Enerzijds wordt ook de vijandschap dat Europese mogendheden elkaar toekennen in de oorlogsromans ontkracht en afgekeurd, maar anderzijds wordt het Duitse leger de rol van de slechterik toebedeeld. Het Duitse leger wordt gedemoniseerd vanwege de schending van de Belgische neutraliteit en de hoge mate van geweld waarmee dit gebeurde. Logischerwijs krijgt België de rol van de dame in nood, te wijten aan de twijfel of Nederland hetzelfde lot zou kennen als de Belg. Het derde hoofdstuk laat zien dat Nederland een duidelijke afkeuring kende voor vaderlandsliefde, datgene dat oorlogvoerende landen gebruikten ter legitimatie voor een oorlog waar Nederland niet in wilde participeren, maar dat Nederland ondanks zijn neutraliteit kant koos *tegen* Duitsland en *voor* België uit angst om eigen neutrale positie te verliezen, geeft blijk aan het feit dat Nederland lang niet altijd zo neutraal was.

De bevindingen van het vierde hoofdstuk, waarin de vrees voor het behoud van de Nederlandse neutraliteit centraal stond, sluiten hier naadloos op aan. Dit hoofdstuk laat het duidelijkst zien hoezeer Nederland, als neutrale partij, betrokken was met de oorlog. De oorlogsgeruchten werden nauw in de gaten gehouden en het moment dat Nederland overging tot volledige mobilisatie was duidelijk het moment dat het oorlogsgevaar concreet werd. De mobilisatiejaren waren getekend door een constante vrees over de dag van morgen: zouden de mannen het land moeten verdedigen tegen een indringer? Of zou Nederland erin slagen neutraal te blijven? Zoals ik concludeerde in het vierde hoofdstuk, een mens lijdt dikwijls het meest door

het lijden dat hij vreest, en dit was voor neutraal Nederland tijdens de mobilisatiejaren dagelijkse kost.

Romans bieden uiteraard geen alom geldend perspectief van de Nederlander tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar bieden wel degelijk een inzage in het beeld dat men tijdens, maar ook na de oorlog, vormde over wat zich tussen 1914 en 1918 afspeelde. Romans worden ook wel de spiegel der samenleving genoemd en ik meen dat deze scriptie dan ook een waardevolle toevoeging biedt en bovendien naadloos aansluit op de studies van Kristel en Linmans. Bepaalde onderdelen van de Nederlandse oorlogsliteratuur die ik in deze scriptie buiten beschouwing heb gelaten, zoals verhalen, poëzie en proza van bijvoorbeeld Courperus (*Het zwevende schaakbord*, 1917), zouden een interessante toevoeging vormen aan dit onderzoek. Ook zou een comparatieve studie, tussen Nederlandse- en bijvoorbeeld Belgische oorlogsliteratuur een interessante vervolgstudie zijn, om te zien hoe literatuur van neutraal Nederland verschilt van literatuur die werd geschreven op de plek des onheils.

Nu terugkomend op het onderzoek van de voorgaande pagina's, wat kan deze thematische analyse ons leren? Moeyes' overtuiging over de Nederlandse oorlogsliteratuur, die enerzijds zou gaan over de wereldbrand en anderzijds geschreven was vanuit een toeschouwersperspectief, waar geen reflectie of weloverwogen analyse aan te pas komt, doet af aan de Nederlandse oorlogsromans. Alle veertien romans reflecteren op wat er tussen 1914 en 1918 gebeurt, of dit nu in de loopgraven of in Nederland zelf is, en het feit dat deze schrijvers honderd jaar later een lezer nog kunnen laten doen beleven hoe het toen was, laat zien hoeveel historische waarde in de romans verborgen ligt. De schrijvers nemen de lezer mee in hun opvatting over de oorlog, hoe zij de oorlog zien of zelf hebben ervaren, en dit wijst uit dat er wel degelijk sprake was van een weloverwogen analyse van de oorlogsjaren. Uit de romans blijkt hoe de mobilisatiejaren enerzijds getekend waren door afschuw en afkeuring voor wat zich in de loopgraven afspeelde, en anderzijds door de altijd voelbare angst voor het behoud van de Nederlandse neutraliteit. Deze romans leggen bloot hoezeer Nederland net als de oorlogvoerende landen tijdens de Eerste Wereldoorlog een traumatische periode had meegemaakt die verwerkt moest worden. De antihelden laten de lezer *voelen* wat er gebeurde, de harde werkelijkheid laat de lezer *zien* hoe de oorlog was, de politieke mythe van het vaderland laat de lezer de Nederlandse positie in de oorlog *begrijpen* en de angst voor het behoud van de neutraliteit laat de lezer *meemaken* hoe het toen moet zijn geweest. Ook Nederland had een trauma opgelopen dat werd vastgelegd in oorlogsromans waarvan ik meen dat het net als de Vlaamse oorlogsliteratuur, verwerkingsliteratuur genoemd kan worden.

Nederland was neutraal, maar niet onwetend en produceerde net als de oorlogvoerende landen schone letteren in de Grote Oorlog wiens historische waarde niet onderschat mag worden.

Bibliografie

Romans

- Cornelis Benima, *Oorloswendel* (Amsterdam 1922).
Henri van Booven, *De scheiding* (Amsterdam 1919).
Kees van Bruggen, *Als ge niet...dan!* (Amsterdam 1917).
Kees van Bruggen, *De zondvloed* (Amsterdam 1920).
Antoon Coolen, *Het donkere licht* (Amsterdam 1929).
J.K. van Eerbeek, *Lichting '18* (Amsterdam 1932).
Anna van Gogh-Kaulbach, *De hooge tooren* (Amsterdam 1920).
Marie Gijsen, *Een uit velen* (Amsterdam 1920).
Idsardi, *Oorlogswinst: een verhaal uit het rijke leven* (Amsterdam 1930).
A.M. de Jong, *Frank van Wezels roemruchte jaren* (Amsterdam 1928).
Gerrit Mulder, *Mobilisatiekameraden* (Amsterdam 1940).
Edouard de Nève, *Muziek voorop* (Amsterdam 1935).
Jean-Louis Pisuise, *De franc-tireur van Warsage* (Amsterdam 1914).
Nico van Suchtelen, *De stille lach* (Amsterdam 1919).

Periodieken

Arnhemse Courant

Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage

Drachtster Courant: Nieuws- en Advertentieblad voor smallingerland en omstreken

Friesche Dagblad

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde

De Limburger

Het Offer: tijdschrift van Aartsbroederschap der H. Mis van Eerherstel

Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant

Rotterdamsche Nieuwsblad

De Telegraaf

Tijd en Taak: religieus-socialistisch weekblad

Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad

Het Volk: Dagblad voor de Arbeiderspartij

De Volkskrant

Voorwaarts: sociaal-democratisch dagblad

Literatuur

- Abbenhuis, Maartje, *The art of staying neutral: The Netherlands in the First World War 1914-1918* (Amsterdam 2006).
- Bel, Jacqueline, *Bloed en rozen: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1914-1940* (Amsterdam 2015).
- Boterman, Frits, *Tussen utopie en crisis: Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).
- Brolsma, Marjet, 'Het humanitaire moment': *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een regeneratie van de Europese cultuur (1914-1930)* (Hilversum 2016).
- Fussel, Paul, *The Great War and modern memory* (Oxford 1975).
- Hynes, Samuel, *A war imagined: the First World War and English culture* (New York 1992).
- Kammelaar, Rob, Sicking, Jacques en Wielinga, Menno, *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen: getuigenissen, verhalen, betogen* (Amsterdam 2007).
- Kieft, Ewoud, *Tot de oorlog bekeerd. Religieuze radicalisering van West-Europa, 1870-1918* (Utrecht 2011).
- Kristel, Conny, *De oorlog van anderen: Nederlanders en oorlogsgeweld 1914-1918* (Amsterdam 2016).
- Linmans, Wouter, *De oorlog van morgen: Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog 1918-1940* (Amsterdam 2021).
- Moeyes, Paul, *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Moeyes, Paul, *De zwaardjaren: de verbeelding van het Westelijk front 1914-1918* (Amsterdam 2017).
- Monger, David, *Patriotism and propaganda in First World War Britain: The National War Aims Committee and civilian morale* (Liverpool 2017).
- Tames, Ismee, *De oorlog voor onze gedachten: oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006).
- Winter, Jay, *Sites of memory, sites of loss: the Great War in European Cultural History* (Cambridge 1995).
- Winter, Jay, *Remembering the War: the Great War between memory and history in the 20th century* (New Haven 2005).

Websites

Huygens Resources, <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Gijsen>
(Geraadpleegd 10 mei 2020).

Social History, <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/kaulbach> (Geraadpleegd 17 mei 2021).